

Böckernas ordning

Om hantering av kyrkliga boksamlingar

Martin Kjellgren

Omslag: "Bibliotekarien", målning av Guiseppe Arcimboldo omkring
1566. Skoklosters Slott. Wikimedia Commons/Public Domain
Övriga foton: Martin Kjellgren
Grafisk form och produktion: Fras och form
ISBN: 978 91 7962 181 3

Utgiven av Linköpings stifts kyrkoberivningskommitté
www.svenskakyrkan.se
Detta verk är fritt att kopiera, vänligen ange källan.

Böckernas ordning

Om hantering av kyrkliga boksamlingar

Martin Kjellgren

Förord

Denna handledning har sin upprinnelse i de kyrkoantikvariska inventeringar av äldre boksamlingar som har genomförts i samtliga pastorat och församlingar i Skara, Strängnäs och Linköpings stift under åren 2014–2019. Inventeringarna har gett överblick över kyrkornas bestånd av äldre böcker, förvaring och skadeläge, och de protokoll som skickats till varje församling har innehållit praktiska råd och föreskrifter om bevarande, säkerhet och tillgängliggörande. Samtidigt har det i kontakterna med församlingarna framkommit önskemål om mer handfast handledning i hur äldre böcker ska hanteras, hur deras kulturhistoriska värde ska bedömas, samt hur samlingarna ska ordnas och gallras vid behov.

Alla inventeringar har följt en liknande standard i fråga om metodik, men inriktningen på arbetet har varierat beroende på inventerarnas skiftande kompetenser. I Skara och Strängnäs, där inventeringarna utförts av bok- och papperskonservator Fanny Stenback, har bevarandeperspektiven dominerat, medan kultur- och bokhistoriska perspektiv i högre grad har präglat mitt arbete i Linköpings stift. Båda dessa perspektiv är dock centrala i all hantering av äldre boksamlingar, och i föreliggande handledning bygger därför avsnitt 1–5 samt 7–8 huvudsakligen på erfarenheter och iakttagelser från inventeringarna i Linköpings stift, medan råden om förvaring och bevarande i avsnitt 6 bygger på riktlinjerna i Stenbacks rapporter, samt på Fjaestad (1999) och Nilsen (2010; 2016) som alla återfinns i referenslistan.

Texten har under arbetets gång lästs och kommenterats av Mathias von Wachenfeldt, bibliotekarie och tidigare ansvarig för samlingarna vid stiftsbiblioteket i Linköping, Ola Gustafsson, ansvarig bibliotekarie för äldresamlingarna vid Norrköpings stadsbibliotek, samt av Andreas Wallgård, 1:e arkivarie vid Riksarkivet. Mattias Lundberg, professor i musikvetenskap vid Uppsala universitet har gett värdefulla kommentarer om äldre tiders musikalier och psalmböcker. Handledningen har också faktagranskats i sin helhet av Ann Hallström, konservator vid Statens historiska museer, men för eventuella misstag och felaktigheter i texten är jag ensam ansvarig.

Handledningen fokuserar helt på böcker som kyrkliga inventarier och som kulturhistoriska artefakter. För allmänna råd rörande kyrkliga inventarier och de regelverk som reglerar deras hantering hänvisas till Dahlquist (2010), Nordstrand et al (2015), Strindevall (2011) samt Svalin Gunnarsson (2004), som finns med i referenslistan.

Linköping, oktober 2020

Innehåll

Förord	4
1 Kyrkornas böcker	7
2 Bedömningskategorier	8
3 Ämneskategorier	10
4 Konsten att ordna kyrkliga boksamlingar	14
5 Bedömning av böckers värde	20
6 Om böckers bevarande	22
7 Gallring	29
8 Böcker och boktitlar i kyrkorna	30
9 Appendix	41
Referenser	45

Kyrkornas böcker

I stort sett alla kyrkvaktmästare, präster och kyrkvårdar som någon gång har tjänstgjort i en äldre kyrka har sett dem: hyllmeter efter hyllmeter med dammiga volymer som står uppställda i skåp i sakristior och i tornkammare, eller som staplats på hög på kyrkvindarna. Vad är det för böcker, varför står de i kyrkan, och finns det något värde i dem?

De två första frågorna återkommer vi till, men svaret på den sista frågan är otvivelaktigt ja. Boksamlingarna har en lång historia, och som helhet kan de berätta om kyrkligt liv och om kyrkans centrala roll som kulturbärare och kunskapsbank i det svenska samhället från sen medeltid fram till idag. Enskilda volymer kan också ha ett oersättligt kulturhistoriskt värde, delvis genom sitt litterära innehåll, men framför allt genom de spår av bruk som visar på deras användning och betydelse historiskt. I kultur-, idé- och kyrkohistorisk forskning har bokanteckningar blivit ett allt viktigare källmaterial, och under senare år har bokhistoriker även kommit att intressera sig för böckerna som materiella artefakter.

I enstaka fall kan detta kulturhistoriska värde också översättas i ekonomiska termer, vilket får konsekvenser för församlingarnas kontinuerliga arbete med säkerhet och stöldskydd. Det är därför av vikt att församlingarna upprätthåller sin kunskap om de böcker som finns i deras förvar, och att ansvarig personal håller sig uppdaterad om vilka åtgärder som bör vidtas för att böckerna ska kunna bevaras och tillgängliggöras för forskning och allmänhet även under kommande generationer.

Disposition

Handledningen inleds med ett förslag på hur man kan dela in kyrkliga boksamlingar i bedömningskategorier för att underlätta den vidare hanteringen. Avsnittet om ämneskategorier tar upp vilka typer av böcker som brukar finnas i kyrkorna, men nämner även något om varför de hamnat där de hamnat och vad de fyllt för funktion. Därefter följer ett avsnitt med råd om hur boksamlingar kan ordnas och förtecknas för att underlätta hantering och tillgängliggörande. Hur böckernas kulturhistoriska och i någon mån ekonomiska värde ska förstås och bedömas tas upp i ett eget avsnitt.

Därefter behandlas frågan om hur böcker bör förvaras och hanteras för att garantera deras säkerhet och hindra att de förstörs eller bryts ned i förtid. I detta avsnitt finns också råd om konservering och hur man bör agera vid olyckstillbud.

Mot slutet behandlas frågan om hur man bör tänka kring gallring av kyrkliga boksamlingar när behovet uppstår. Sist återfinns en något mer detaljerad lista över böcker som förekommer i kyrkorna, och i handledningens appendix finns en beskrivning av olika bokbandstyper, samt en liten ordlista över begrepp som kan dyka upp i hanteringen av äldre boksamlingar.

2

Bedömningskategorier

Nyckelordet för all hantering av böcker är *ordning*. Det är först när volymerna ordnas fysiskt i rummet som det går att skapa överblick över samlingarnas innehåll och skadeläge. Är ordningen god är det också lättare att göra prioriteringar för att kunna skydda det mer värdefulla materialet mot stöld eller vid eventuella olyckstillbud som brand och vattenskador.

Ett första steg för att skapa ordning och underlätta arbetet är därför att dela in kyrkornas boksamlingar i olika bedömningskategorier som sätter ramarna för hur de enskilda volymerna ska hanteras – alltså om de ska sparas och förtecknas i kyrkornas inventarielistor, eller om de kan avyttras vid behov. Följande indelning har prövats och visat sig användbar vid de kyrkoantikvariska bokinventeringarna i Linköpings stift, och fortsättningsvis kommer nedanstående kategorier att konsekvent användas som referenspunkter i texten.

Observera att denna typ av kategorisering är ett trubbigt verktyg. Gränsdragningarna kan alltid bli föremål för tolkning och avvägning, och i tveksamma fall bör därför antikvarie konsulteras innan volymer gallras ut eller kasseras.

Kategoridefinitioner

Kategori I: Kulturhistoriskt värdefulla kyrkliga inventarier

Dessa volymer faller under kulturmiljölagens fjärde kapitel om kyrkliga kulturminnen och ska registreras i kyrkornas inventarieförteckningar och hanteras därefter. De får alltså inte flyttas, förändras eller avyttras utan tillstånd från länsstyrelsen. Till denna kategori hänförs i stort sett alla **handskrifter**, samt alla svenska och utländska böcker **tryckta före 1687** (se avsnittet om kronologiska avgränsningar nedan), Karl XII-biblar och övriga yngre böcker med särskilt betydelsefull proveniens eller lokal koppling.

Kategori II: Övriga kulturhistoriskt värdefulla böcker och boksamlingar

Dessa volymer ska hanteras ansvarsfullt och kan registreras som en samlingspost under rubriken "Övriga inventarier" i Sacer eller motsvarande inventarieförteckningsverktyg. Nödvändiga åtgärder ska vidtas för att bevara, säkra och tillgängliggöra samlingarna. Volymer i kategori II ska endast avyttras i undantagsfall, och då i samråd med antikvarie. Vid avyttring ska materialet i första hand erbjudas till offentliga kulturarvsinstitutioner, och i andra hand till försäljning genom auktoriserade auktionshus eller antikvariatshandlare specialiserade på äldre och rara böcker.

Till kategori II hänförs i stort sett alla svenska och utländska böcker **tryckta mellan 1687 och 1830**, övriga yngre böcker med betydelsefull **proveniens eller lokal koppling**, **kyrkbiblar tryckta till och med 1938**, **rara eller sällsynta böcker och utgåvor**, samt böcker i särskilt **påkostat eller ovanligt utförande**. *Samlingar* av böcker, som exempelvis bevarade **sockenbibliotek**, kan också klassas som kategori II, även om de enskilda volymerna i samlingen inte kvalificerar sig till denna kategori.

Kategori III: Böcker och boksamlingar av ringa kulturhistoriskt värde

För yngre volymer i denna kategori (efter cirka 1870) gäller normalt att inga särskilda åtgärder behöver vidtas, och de kan behållas eller avyttras utifrån församlingens behov. Alla volymer äldre än 1870 ska kontrolleras före avyttring (se [avsnitt 7](#) om gallring),

och hänsyn ska tas till skick, proveniens och förekomst av handskrivna anteckningar som gör att materialet kan behöva utredas närmare.

Kategori IV: Arkivmaterial

Det är inte ovanligt att arkivalier som kommunionslängder, brev, räkenskaper och flyttningsbetyg dyker upp i kyrkliga boksamlingar. Alla *kyrkliga* arkivalier samt dokument rörande folkbokföringen som är upprättade till och med 1999, räknas som allmänna handlingar och ska levereras till Riksarkivet genom respektive landsarkiv.

Det förekommer också att arkivalier från kommunala myndigheter eller enskilda föreningar förvaras i kyrkorna. I princip ska sådana handlingar tas om hand av de lokala kommun- och föreningsarkiven, men kompetensen att avgöra var olika handlingar hör hemma finns i första hand hos landsarkiven, som alltså bör konsulteras även i sådana fall. Föresättningsvis kommer arkivmaterial inte att beröras i denna handledning.

Bedömningskategoriernas kronologiska avgränsningar

De kronologiska riktpunkterna i kategoribeskrivningarna ovan är inte godtyckligt valda. **1687** trycktes Karl XI:s kyrkoordning, och från denna punkt sker en likriktning av de kyrkliga boksamlingarna som gör att vi kan tala om **det karolinska och frihetstida standardbiblioteket** (se avsnitt 8 s. 40). En begynnande massproduktion, och en hög bevarandegrad av böcker för kyrkligt bruk från denna tid gör att volymer tryckta efter detta år visserligen är skyddsvärda, men inte automatiskt faller under kulturmiljölagen.

Den andra riktpunkten är **1830**, dels därför att vi vid denna tid ser en begynnande industrialisering inom bokbranschen, dels därför att *Svensk författningssamling* då standardiserats och ersatt det gamla årstrycket (se avsnittet om ämneskategorier och offentligt tryck s. 10). Riktpunkten **1870** är satt, dels för att markera en gräns när industrialiseringen av trycktekniken trängt ut de gamla hand- och tidiga maskinpressarna, dels för att administrationen av socknarna hade delats genom kommunreformerna på 1860-talet. I och med att de kyrkliga och världsliga kommunerna separerades, minskade betydelsen av församlingarnas handhavande av det offentliga trycket, och behovet att spara författningssamlingar och kungörelser efter 1870 kan därför klassas som begränsat.

Avgränsningen för kyrkbiblar i kategori II är satt till **1938**. Det året utkom en påkostad faksimilutgåva av Gustav Vasas bibel, som förekommer som kyrkbibel eller predikstolsbibel i många församlingar. Några år tidigare (1932) hade den sista officiella kyrkbibeln i 1917 års översättning lanserats (se vidare avsnittet om biblar och bibelutgåvor i avsnitt 8, s. 31).

3

Ämneskategorier

I de flesta kyrkliga boksamlingar finns det en likartad grundstruktur som gör att böckerna vanligen kan delas in i ett antal ämneskategorier.

Biblar och bibelutgåvor är kanske det första man tänker på när kyrkliga böcker kommer på tal. I denna kategori ingår såväl de stora kyrkbiblarna som mindre bruksbiblar och privatbiblar.

Psalmböcker och **liturgiska handböcker** (inklusive separattruckta evangelieböcker), samt **koralböcker och musikalier** är tre kategorier av böcker som har haft en central roll i gudstjänstlivets utformning från reformationen fram till idag.

Dogmatik och bekännelseskriter har tillsammans med **bibelkommentarer, predikosamlingar och postillor** utgjort grunden för det arbete med undervisning och predikan som blev centralt för det evangeliska prästerskapet efter reformationen. Postillor och predikosamlingar fungerade också som uppbyggelselitteratur (se nedan).

Även **historia och kyrkohistoria** var under 16-, 17- och 1800-talen viktiga arbetsredskap i prästernas roll som församlingarnas lärare och själavårdare.

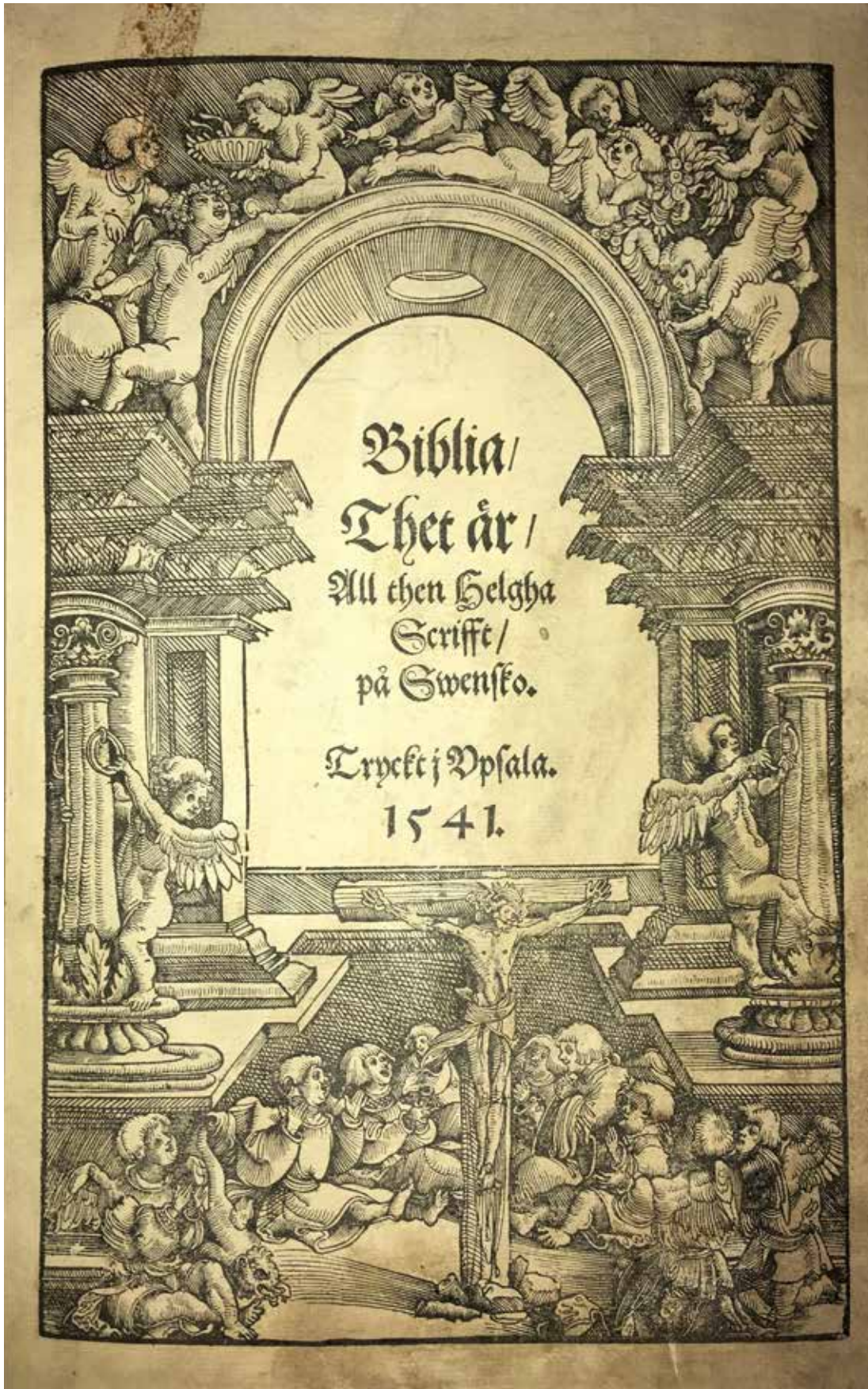
Uppbyggelselitteratur har liksom **bönböcker** förekommit både som andliga redskap för prästerna och som läsning och privat andaktslitteratur för församlingarna.

Katekeser förekommer i första hand från 1700-talet och framåt och användes huvudsakligen som läroböcker inför husförhören, i konfirmationsundervisningen, i sockenskolorna och efter 1842 även i folkskolorna. Eftersom de är bruksböcker som i många fall använts av flera generationer är de ofta hårt slitna, och inte så vanligt förekommande som man skulle kunna tro.

Offentligt tryck utgör vanligen den volymmässigt största delen av de kyrkliga boksamlingarna och kan delas in i ett par underkategorier. *Årstrycket* är en samlingsbeteckning på kungliga förordningar, plakat, resolutioner och andra rättsliga påbud som skulle läsas upp från predikstolarna, med början på 1500-talet. De trycktes som separata häften, men bands ofta ihop på lokal basis i sammanhållna volymer.

1825 standardiserades bruket och ersattes succesivt med serien *Svensk författningssamling* (SFS), som omkring 1830 fasat ut årstrycket. Församlingarna var skyldiga att tillhandahålla SFS ända fram till 1976, och de är därför extremt vanligt förekommande och utrymmeskrävande i kyrkorna. *Kungörelser* lästes också upp från predikstolarna och skickades ut från såväl det kungliga kansliet som från rikskollegierna och landshövdingeämbeten. Annat som kan räknas till kategorin offentligt tryck är *markegångstaxor* som reglerade prissättningen för varor och tjänster. Under 1800-talet utvecklades också statistiken som ett centralt förvaltningsverktyg, och i många kyrkor finns stora mängder *statistiska årsberättelser* och *tabeller* bevarade.

I och med att socknen och kyrkan hade det formella huvudansvaret för skolväsendet ända fram till mitten av 1930-talet, är det också vanligt att *årsberättelser för folkskolorna* och andra skolrelaterade skrivelser bevarats i kyrkorna. Mer specifikt kyrkligt offentligt tryck utgick från domkapitlen i form av *ämbetsbrev*, *cirkulärskrivelser* och *stiftstidningar*. Även *prästmöteshandlingar* kan räknas till det offentliga trycket.

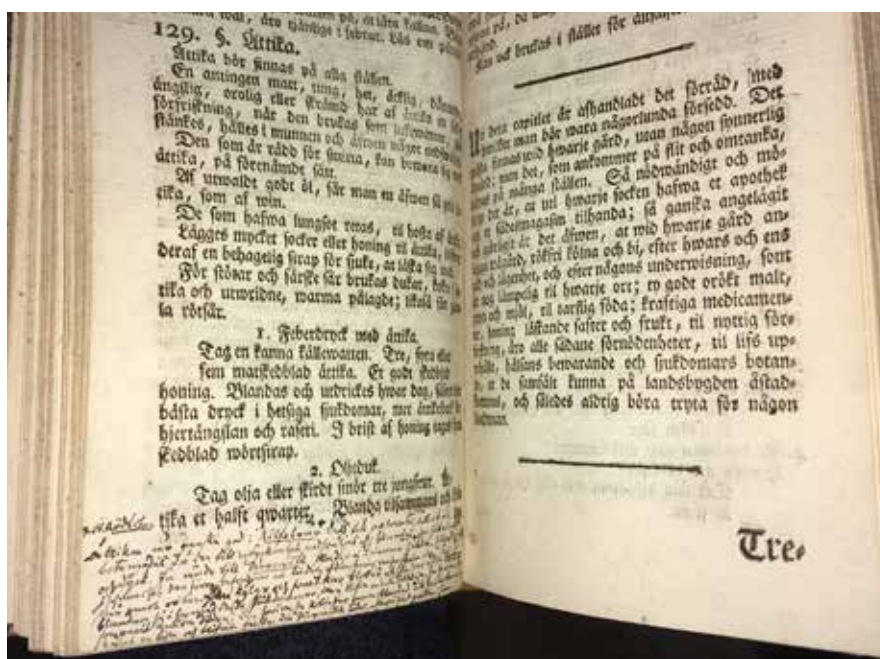

Titelbladet till den första fullständiga bibelutgåvan på svenska: Gustav Vasas bibel, tryckt 1541.

Juridik, kyrkorätt och förvaltning är ämnen som blev viktiga i kyrkans officiella roll i samband med att kyrkoorganisationen i allt utom till namnet omvandlades till ett statligt ämbetsverk under 1600- och 1700-talen. Till denna kategori räknas bland annat 1571 och 1686 års kyrkoordningar, 1734 års lag, samt juridiska och kyrkorättsliga handböcker från framför allt 1700- och 1800-talen.

Ekonomiska handböcker och handböcker i agronomi och boskapsskötsel dyker upp under 1700-talet och vittnar om att kyrkan inte bara var en andlig kunskapsbank, utan att det fanns en ambition att, utöver skötseln av kyrkans och prästgårdarnas egendomar, också förbättra de världsliga villkoren för socknens invånare genom folkupplysning.

Medicinska handböcker finns också bevarade från mitten av 1700-talet och framåt och visar på socknens, och i förlängningen prästernas och klockarnas reglerade skyldighet att i brist på läkare tillhandahålla rudimentär sjukvård och ett någorlunda välförsett sockenapotek. När vaccination mot smittkoppor infördes i början av 1800-talet skulle även denna hanteras genom prästens eller klockarens försorg, varför de första **vaccinationshandböckerna** dyker upp vid denna tid.

Spår av medicinsk praxis: i ett exemplar av Johan Anders af Darellis Socken-Apothek och några hus-curer (1771) har någon, troligen kyrkoherden, kompletterat recepten utifrån sin egen läsning och erfarenhet, och förespråkar bland annat ättika som medel mot rötfeber.

Sockenbibliotek börjar inrättas här och var under sent 1700-tal och blir under det följande seklet föregångare till dagens folkbibliotek. Ofta donerades böcker utifrån av olika filantroper och stiftelser, och innehållet kan därför variera kraftigt mellan olika socknar. Skönlitteratur, historia, geografi och naturvetenskap blandas ofta med en rejäl dos uppbyggelselitteratur. I och med folkskolans etablering kom också **skolbiblioteken** att byggas upp parallellt, och ibland integrerat med sockenbiblioteken. Böcker

ur socken- och/eller skolbibliotek märks så gott som alltid ut med någon form av ägaranteckning eller exlibris som gör att de kan separeras från övriga volymer.

Almanackor kan tyckas vara värdelöst småtryck, men de bär på mycket kulturhistoria och ska inte kasseras i onödan – i synnerhet inte sedan de i sällsynta fall också kan innehålla värdefulla anteckningar. Mellan 1749 och 1972 hade Kungliga Vetenskapsakademien monopol på almanacksutgivningen, men produktionen sköttes vanligen av lokala förlag och tryckerier under 1800- och tidigt 1900-tal, varför det ofta förekommer annonser och reklam för varor och tjänster i närområdet i almanackorna. Almanackor är också en utpräglad förbrukningsvara, vilket gör att exemplar äldre än cirka 1850 är tämligen ovanliga.

Därefter kan böckerna grovt delas in i **övrig teologi** och **övriga ämnen**. Vanligen brukar inte dessa kategorier vara särskilt omfattande, men det förekommer att större mängder med privata böcker hamnar i kyrkorna, antingen genom donationer eller som kvarlämnade prästgårdsbibliotek. Hur sådana böcker ska hanteras bör avgöras från fall till fall. En viss ledning kan ges av kriterierna för de olika bedömningskategorierna, men hänsyn bör också tas till böckernas proveniens och lokala koppling.

4

Konsten att ordna kyrkliga boksamlingar

Förteckningar och löpnummer

Som betonas i avsnitt 2 om bedömningskategorier (se [sidan 8](#)), är ordning centralt för så gott som all hantering av böcker. Att ställa upp böckerna i hyllor och sortera dem är det första steget, men för att bibehålla ordningen och säkra kunskapen om vad som faktiskt finns i samlingarna behövs också adekvata förteckningar, framför allt när det gäller kategorierna I och II.

Förteckningar underlättar inte bara arbetet med att bevara volymerna på bästa sätt. Det är också en nästintill nödvändig åtgärd för att samlingarna ska kunna tillgängliggöras. Det är svårt att låta en forskare eller en företrädare för den lokala hembygdsföreningen titta på en specifik volym, om man inte vet var den finns – eller *att* den finns överhuvudtaget.

En förteckning behöver inte vara särskilt komplicerad. Den måste inte innehålla fullständiga bibliografiska referenser, utan det kan räcka med enkla sammanfattningar av titlarna eller av innehållet, med tryckåret angivet. *Biblia, thet är all then heliga skrift på swensko; efter konung Carl then tolfte befalning medh förriga editioner jämnförd* etcetera kan exempelvis förtecknas som ”Karl XII:s bibel, 1703”. Huvudsaken är att den fysiska boken går att identifiera utifrån sin post i förteckningen.

Att ge volymerna löpnummer, både i förteckningarna och synligt på bokryggarna är ett utmärkt hjälpmedel för att hålla ordning. Synliga löpnummer ger en direkt överblick, och när en bok av någon anledning tagits ur sin hylla är det lätt att åter hitta dess rätta plats. Tänk dock på att använda syrafria lappar och ett stärkelsebaserat och vattenlösligt dextrinlim som inte skadar bokbanden. Vid tvekan kan en antikvarie konsulteras för rådgivning. Löpnumren kan också kombineras med ett system av enkla lånelappar eller stickor som sätts in i hyllan när man tagit en bok, vilket ökar graden av ordning ytterligare ett steg.

Det är också viktigt att förteckningar över samlingarna finns tillgängliga och hålls uppdaterade tillsammans med övrig dokumentation. Uppgifter om förändrade förhållanden, exempelvis om en volym förkommit, eller om församlingen fått en bokdonation i sen tid, ska anges med datum, så att det blir möjligt att i efterhand kunna fastställa när en specifik volym försvunnit eller tillkommit. Om en volym i kategori II eller III avyttras genom gåva eller försäljning, ska detta också noteras i förteckningen. Även volymen bör märkas med en daterad etikett, stämpel eller anteckning som talar om att den inte längre hör till boksamlingen, detta för att undvika tveksamheter om och när volymen säljs vidare.

Digitala versioner av förteckningarna bör givetvis finnas som säkerhetskopior och för att underlätta sökningar i samlingarna, men ur stöldsäkerhetssynpunkt är det viktigt att också ha papperskopior, eftersom sådana är svårare att manipulera i efterhand. Minst en kopia, digital eller i pappersform, ska också finnas förvarad i en annan lokal än böckerna i händelse av brand, vattenskada eller misstänkt stöld. Men uppdaterade papperskopior av dokumentation och förteckningar bör också förvaras i direkt anslutning till samlingarna, som referens för den som hanterar eller använder volymerna.

Ordningsprinciper

Hur böckerna bör ordnas i hyllorna beror helt på hur stora samlingarna är och vad de innehåller. En liten samling kan snabbt ordnas efter bedömningskategori I–III och sedan placeras på lämplig plats. För större samlingar, och om man allmänt vill ha bättre överblick över vad för typ av böcker som gömmer sig i hyllorna, kan det också vara en god idé att ordna volymerna efter ämne och innehåll.

Det optimala är alltså om materialet kan **delas in i de ovan nämnda ämneskategorierna** (om möjligt även i underkategorier, se avsnitt 3 s. 10–13) och sedan ordnas **kronologiskt** utifrån tryckår. En sådan ordning skapar överblick och har flera fördelar:

- Det blir lättare att utifrån tryckår klassa materialet i de olika bedömningskategorierna I–III (se avsnitt 2 s. 8).
- Det blir lättare att se hur kompletta samlingarna är, vilket får konsekvenser för hur deras värde ska bedömas (se avsnitt 5 s. 20–21).
- Eventuell gallring underlättas, och det blir enklare att undvika att värdefulla volymer avyttras av misstag.

Socken- och skolbibliotek kan också ordnas på detta sätt, men då böckernas ämnen varierar, och de enskilda volymerna oftast faller inom kategori III, kan det vara väl så enkelt att bara se till att dessa böcker separeras från övriga volymer. Ibland kan det finnas bevarade löpnummer på böckerna som gör att en gammal ordning kan rekonstrueras, vilket skulle vara idealt utifrån ett bokhistoriskt perspektiv.

Hur känns de olika ämneskategorierna igen?

Att ordna böcker i ämneskategorier kan låta enkelt, men för lekmannen kan det vara lättare sagt än gjort att skilja volymerna åt. Frakturstilen som är vanlig i äldre tryck kan vara svårläst och kan i kombination med ett ålderdomligt språk utgöra ett hinder för förståelsen.

Samtidigt är det inte en fråga om kärnfysik: med övning och lite god vilja kan det gå ganska fort att få en någorlunda tydlig bild av vad det är för typ av bok man har framför sig. Det är heller ingen katastrof om ämneskategorierna blandas något, så länge en grov ordning kan upprätthållas.

Till att börja med kan man titta på **ryggarna**. Böcker med liknande bindning och format brukar generellt sett höra samman på ett eller annat sätt. Ofta finns titlar på ryggarna som (om de alls kan läsas) kan vara till viss hjälp. Årstrycket, författningssamlingarna och andra typer av offentligt tryck brukar också vara samlade och bundna årsvis, och är därför vanligen märkta med årtal på ryggarna. Statistik och folkskolornas verksamhetsberättelser från 1800-talets senare hälft brukar vanligen vara häftade.

Därefter tittar man på **titelbladen** (i den mån de bevarats), och även om frakturstilen är svårläst brukar det gå att känna igen vissa nyckelord som *Biblia*, *Psalmboken*, *Kyrkohandbok*, *Evangelier och epistlar*, *Sockenapothek* etcetera, som kan ge en viss ledning om i vilken ämneskategori volymen hör hemma (se avsnitt 3). Offentligt tryck kan vara lite knepigare att känna igen, men här är nyckelorden framför andra *Förordning*, *Kungörelse* och *Plakat*.

Annars känns det äldre offentliga trycket ofta igen på volymernas **inlaga**, i och med att de nästan alltid består av många mindre häften som bundits samman. Inlagan brukar också avslöja ganska snabbt om boken man håller i är en koralbok eller något annat musiktryck (tryckta noter), eller om det är en psalmbok (numrerade psalmsverser). Finns det *planscher* i volymen brukar det vanligen röra sig om någon form av praktisk handbok i ekonomi, agronomi eller hantverk.

Blindpressat helskinnband, troligen tyskt arbete, på en kateketisk skrift från 1566 (se avsnitt om bandtyper i appendix s. 41). Renässansstilen som dominerar nordeuropeiskt bokhantverk några decennier in på 1600-talet känns igen på den rika dekoren och bårderna som omger en rektangulär mittmedaljong. I bårderna syns Isaks offer, Jesu dop och korsfästelsen, i mittmedaljongen en nativitetsscenen med herdarna som framför änglarnas budskap.

Fyra av de fem volymerna av Christian Scriver's *Själaskatt* (1723–1730). Att volymerna hör samman syns på formatet, bindningen och på löpnumren på ryggarna.

Då och då dyker det upp böcker som är svårplacerade eftersom de inte är tryckta på svenska (vanligen innebär det att de är på latin eller tyska). I sådana fall kan en antikvarie konsulteras, i synnerhet om det rör sig om en bok äldre än 1830.

Hur bestämmer jag ålder på en bok?

Som framgått ovan är ålder och kronologi väsentliga faktorer när kyrkliga böcker ska ordnas och placeras i bedömnings- och ämneskategorier, men hur ska jag veta hur gammal en bok är?

Självklart kan man börja med att titta på själva bandet: är det av gammal typ (se avsnitt om bandtyper i appendix, s. 41) och ser gammalt ut, så är det troligen också gammalt.

Men det händer inte sällan att man stöter på gamla böcker som bundits om i nyare band. Det räcker alltså inte att bedöma bandet, utan det man i första hand ska titta efter är *tryckåret*, som vanligen är angivet på titelbladet, på titelbladets *versosida* eller på bokens *kolofo*n (se ordlistan i appendix). Även här gäller det dock att ha ögonen med sig. I stort sett samtliga psalmböcker tryckta mellan 1697 och 1819 har exempelvis året 1695 angivet på titelbladet, men det betecknar bara året när psalmboken stadfästes, inte när exemplaret trycktes. Tryckåret hittar man i stället vanligen längre ner på sidan, ofta i mindre stil.

För att krångla till det dyker det ibland upp böcker med tryckåret angett med romerska siffror. Då kan man oftast utgå från att volymen är tillräckligt gammal för att klassas i bedömningskategori I eller II, men vill man veta på ett ungefär när boken är tryckt kan man se på de första siffrorna (M=1000, D=500 och C=100) för att åtminstone fastställa rätt sekel. Observera att man i romersk numrering ofta undviker att sätta ut

fyra likadana siffror i rad, och när en mindre siffra placeras framför en större, markerar det att den ska dras ifrån. Alltså:

MCD eller M CCCC = 1400-tal

MD = 1500-tal

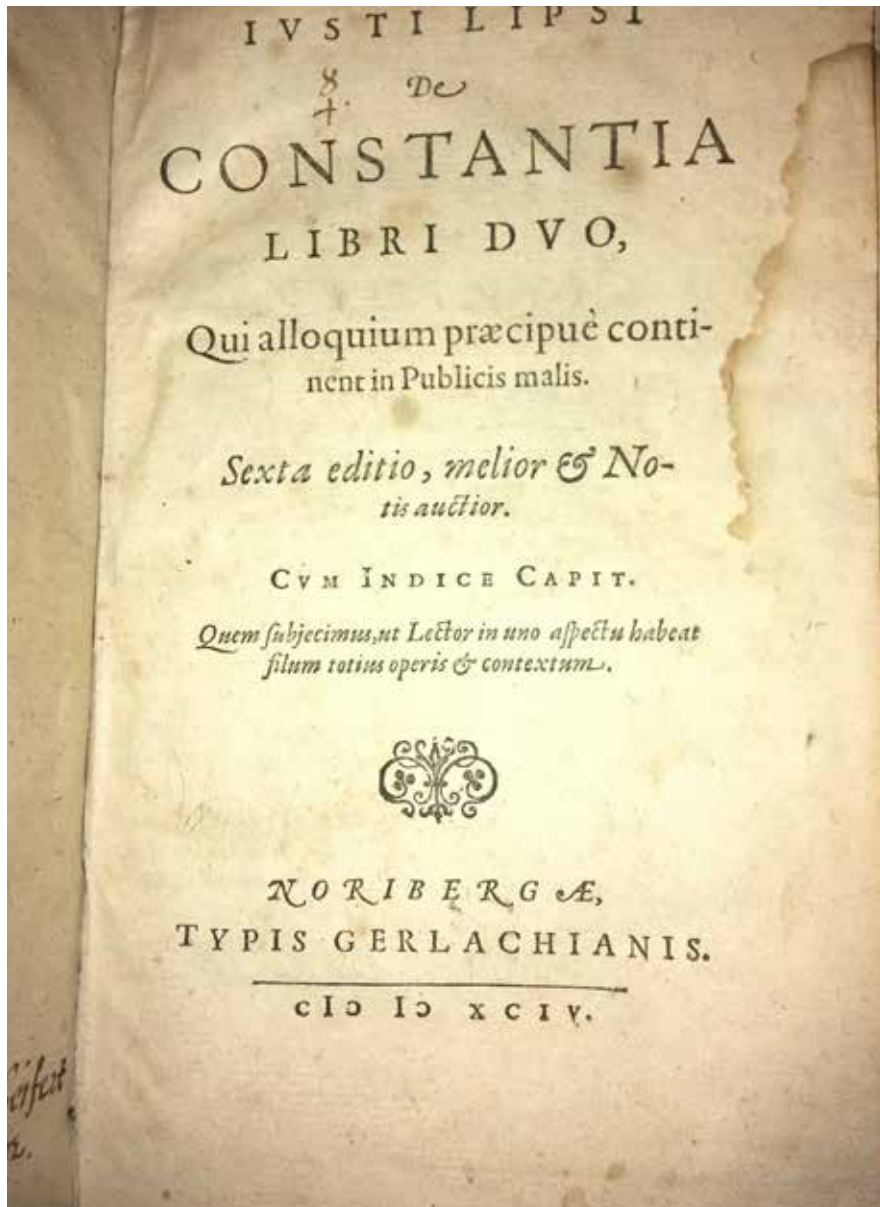
MD C = 1600-tal

MD CC = 1700-tal

MD CCC = 1800-tal

MCM eller MD CCCC = 1900-tal

För att krångla till det ännu mer, kan M respektive D ibland skrivas med figurerna CIJ och IO, men när sådana siffror dyker upp rör det sig nästan uteslutande om 1500- eller 1600-talstryck som ändå ska klassas som kategori I eller II.

Exempel på tryckår angivet med romerska siffror: Justus Lipsius avhandling om den stoiska ståndaktigheten är tryckt i Nürnberg "cIo Io xciv" eller MD XCIV, det vill säga 1594.

I undantagsfall finns inget tryckår angivet, och ibland saknas titelbladet. Då kan en ungefärlig bedömning av ålder göras utifrån bandet (se avsnitt om bandtyper i appendix, s. 41), tryckstil och typsnitt, eller papperskvalitet. I början av 1800-talet mekaniserades papperstillverkningen, och i mitten av seklet började böcker tryckas på träfiberpapper som har en annan struktur än det traditionella lumppapperet. Träfiberpapper var billigare, men också av sämre kvalitet och mindre hållfast. Även typografin förändrades med industrialiseringen, som möjliggjorde ett större utbud av stilar. Inte minst titelbladen blev under 1800-talet ett fält för typografiska experiment och variationslusta.

Alltså: om en bok är bunden i ett band som verkar vara gammalt och är tryckt med ett ålderdomligt typsnitt på lumppapper av hantverksmässig kvalitet, så finns det all anledning att ta vara på den i väntan på att man kan låta undersöka den närmare.

1800-talets teknikutveckling och industrialisering tillät experimenterande också på typografins område. Här ett tidstypiskt exempel på ett titelblad från 1836 med sex olika typsnitt i varierande typgrad.

Bedömning av böckers värde

Värden och värdemätare

Ur ekonomisk synvinkel är de kyrkliga boksamlingarna tämligen värdelösa. Det finns ingen som helst efterfrågan på kyrklig litteratur eller offentligt tryck från 17- och 1800-talen, och tillgången är i det närmaste obegränsad. Även det fåtal böcker som på pappret är värdefulla är svåra att omsätta. Att sälja äldre och rara böcker är något som kräver kunskap, tid och kontakter, och för församlingar med ebb i kassan är det därför ingen bra idé att försöka realisera sina boksamlingar. Däremot behöver den ekonomiska värdeaspekten finnas med i kyrkornas säkerhetsarbete, när det kommer till frågor om förvaring, larmanordningar och försäkringar.

Betydligt mer centralt för arbetet med de kyrkliga boksamlingarna är de *kulturhistoriska* värden de representerar, och som får betydelse för hur materialet ska delas in i bedömningskategorier och hanteras (se avsnitt 2 s. 8).

Även om ekonomiskt och kulturhistoriskt värde ofta korrelerar, så är det inte säkert att en kulturhistoriskt intressant bok har något ekonomiskt värde alls. Såväl det ekonomiska som det kulturhistoriska värdet brukar dock bedömas utifrån liknande parametrar som kan sammanfattas i följande punkter:

Ålder är en central aspekt: ju äldre en bok är, desto värdefullare brukar den vara, av flera skäl. En bok är tillverkad av nedbrytbart material, och det säger sig självt att många böcker som en gång har funnits i de kyrkliga samlingarna har förstörts eller förkommit över tid. Ju äldre en bok är, desto troligare är det därför att den är sällsynt eller kanske till och med unik.

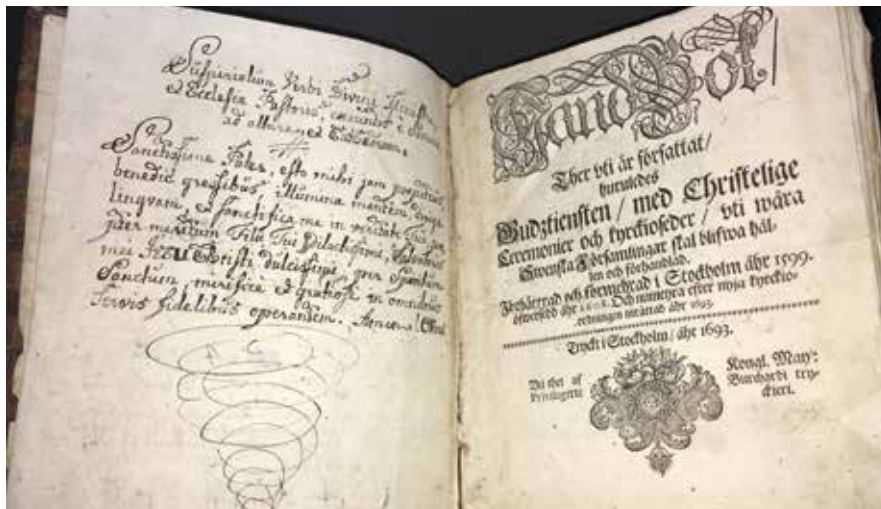
Skicket och utförandet är vanligen något som knyts till det ekonomiska värdet, men det har också betydelse för i vilken bedömningskategori en volym ska placeras. Enligt riktlinjerna i avsnitt 2 ska exempelvis 1693 års kyrkohandbok placeras i kategori II, men om ett exemplar i originalband är särskilt välbevarat kan detta mycket väl uppgraderas till kategori I. Även särskilt konstnärligt utförda bokband kan uppgradera en volym, allrahelst om bokbindaren går att identifiera.

Om en volym däremot är så skadad att den inte längre går att hantera utan omfattande ingrepp av konservator, kan den mycket väl graderas ner, beroende på hur sällsynt titeln är.

I andra fall kan en skada mycket väl höja det kulturhistoriska värdet på en volym, eftersom skador ofta avslöjar hur boken använts och vad den betytt. Äldre bokband brukar också kunna dölja makulatur från andra böcker och handskrifter, något som kan blottas vid en eventuell skada, och som ger volymen ytterligare lager av värdefull historisk information.

Proveniens och **spår av bruk** har central betydelse för hur materialet ska bedömas. En alldaglig bok som ägts och använts av någon prominent person kan behöva uppgraderas, och samma sak gäller om det finns anteckningar eller andra spår av bruk som gör exemplaret unikt.

Ämnet för boken spelar en viktig roll för dess kulturhistoriska värde. Att hitta biblar och liturgiska handböcker i kyrkorna är inte särskilt uppseendeväckande, medan de medicinska handböckerna berättar en mer okänd och utforskad historia om kyrkans roll i

Spår av bruk som höjer det kulturhistoriska värdet: i Gistads exemplar av 1693 års handbok har kyrkoherde Olof Wigius (1705–83) författat "En högst gudfruktig liten bönesuck" på latin, att användas i prästens egen andakt inför gudstjänster och predikan.

lokalsamhället. Äldre böcker i ämnen som medicin, naturvetenskap och geografi samt olika typer av planschverk är också något som brukar kunna intressera boksamlare, och som därmed kan generera ett högt ekonomiskt värde.

Tillgången är viktig: ju sällsyntare en bok är, desto högre klassas dess kulturhistoriska värde. Samtidigt är mängdaspekten också intressant åt andra hållet: om en gammal bok återfinns i nästan alla kyrkor så säger det något om dess betydelse. Att en bok är vanligt förekommande är med andra ord inte skäl nog att kassera den.

Fullständighetsgrad är ytterligare en aspekt att hålla i minnet. En obruten serie årstryck/Svensk författningssamling från karolinsk tid till 1970-talet tar stor plats, men om den ordnas blir den ett svårslaget vittnesbörd om kyrkans roll i den svenska ämbets- och medborgarstatens utveckling under tre sekler. Samma sak gäller om en kyrka har alla första-utgåvor av den svenska kyrkohandboken från 1614 till 1942, med samtida ägaranteckningar. Om då 1894 års handbok förkommer, förlorar samlingen en stor del av sitt värde, även om boken i sig inte är särskilt intressant. Att köpa in ett kompletterande exemplar antikvariskt ersätter inte det förlorade fullt ut, eftersom den inköpta volymen saknar proveniensen. Den lokala kopplingen går därmed förlorad.

Kontexten, slutligen, är central för bedömningen av en boks kulturhistoriska värde, det vill säga att den finns i det sammanhang där den tidigare har lästs och brukats. En gammal, välbevarad och konstnärligt utformad bok med intressant proveniens behöver inte nödvändigtvis klassas högt i bedömningskategorierna, om det visar sig att den inte har någon koppling till kyrkan där den förvaras – exempelvis om den har donerats i sen tid.

Observera att bedömningen av värdet handlar om att ta ett helhetsgrepp: de olika punkterna ovan ska alltså vägas samman i den slutgiltiga bedömningen. När det gjorts kan det visa sig att det inte alltid är uppenbart vad som kan betraktas som värdefullt, vare sig ur ett ekonomiskt eller ett kulturhistoriskt perspektiv. Att stora, pampiga kyrkbiblar kan vara värdefulla är inte så svårt att gissa (även om långt ifrån alla är det), men även ytligt sett oansenliga böcker kan ha ett högt kulturhistoriskt och ekonomiskt värde.

6

Om böckers bevarande

Förvaring och bevarande

Förvaring av kyrkliga boksamlingar är ett kapitel för sig och kan skilja sig åt högst väsentligt från församling till församling. I vissa fall har kyrkoherdar, förtroendevalda och kyrkvaktmästare vårdat sig om samlingarna, i andra fall har böckerna behandlats som skräp när de tagits ur bruk, stuvats undan i tornkammare och på kyrkvindar, eller helt enkelt slängts bort.

I dag finns ett tilltagande problem kopplat till den centralisering och rörelse mot stor-drift som präglat kyrkoorganisationen under 2000-talet. Böcker som tidigare förvarats på pastorsexpeditioner och i församlingshem blir hemlösa när fastigheter måste säljas, och har man inte haft framförhållning och ordnat en lösning i förväg kan problemen plötsligt bli akuta.

Samtidigt är förvaringen den enskilt viktigaste aspekten att ta hänsyn till när det kommer till samlingarnas bevarande och säkerhet. Med god förvaring kan nedbrytningsprocesserna i materialet bromsas och böckernas livslängd öka med flera sekler.

Nedanstående punkter bygger i hög grad de råd som tagits fram av Fanny Stenback vid inventeringarna i Skara och Strängnäs stift, men lutar sig också mot annan antikvarisk expertis. Råden är allmänt hållna, och är tänkta som en hjälp i att göra en första bedömning vad som bör göras för att bevara boksamlingarna. För den som vill gå djupare rekommenderas läsning av Fjæstad (1999), Stenback (2014) och Stenbacks inventeringsrapporter (se [referenslistan](#)).

Platser för förvaring

Eftersom boksamlingarna utgör en del av det kyrkliga kulturarvet, är ambitionen att de i första hand ska förvaras i eller i anslutning till den kyrka där de hör hemma. Med tillstånd av länsstyrelsen kan särskilt värdefulla eller unika volymer doneras till ett lämpligt forskningsbibliotek, men det ska endast ske i undantagsfall. Det är därför viktigt att en kyrkas böcker förvaras optimalt ur såväl bevarande-, säkerhets- och tillgänglighetssynpunkt. Generellt gäller att förvaringskraven ställs högre, beroende på vilken bedömningskategori volymerna tillhör.

Först och främst bör böckerna hållas under uppsikt. Angrepp av skadedjur och mögel kan ske snabbt och orsaka svåra och i värsta fall irreversibla skador. Förvara alltså böcker där församlingens personal rör sig och ser dem.

Sakristian är ett utrymme i kyrkobyggnaden där klimatet vanligen är någorlunda reglerat och stabilt. Där rör sig personal och frivilliga, och där har böcker traditionellt förvarats, vilket kan ge en viss kontinuitet. Finns ingen lösning för bokförvaring i sakristian kan en sådan oftast ordnas. En antikvarie bör konsulteras för hjälp med planering och tillståndsansökningar.

Orgelläktaren kan fungera som förvaringsplats, så länge det finns utrymme för bokskåp eller hyllsystem och klimatet är stabilt. I annat fall kan en klimatanpassning behöva göras, som på lång sikt kan vara bra för både orgeln och bokförvaringen.

I **Kyrksalen** kan ett bokskåp ställas upp på en lämplig plats, skyddad från solljus och med jämnt och inte för fuktigt klimat – förslagsvis under orgelläktaren eller mot södra väggen. Skåpet ska dock hållas låst och vara tillräckligt säkert för att kunna inrymma volymer i kategori I och II. Alltför stöldbegärliga eller ekonomiskt värdefulla böcker bör inte expone-ras i denna typ av skåp.

Under förutsättning att klimatet är stabilt kan ett väl placerat bokskåp vara både en utmärkt förvaringsplats och ett sätt att visa upp boksamlingen för kyrkobesökaren.

Predikstolen har av tradition använts för förvaring av kyrkbiblar, vilket kan fungera, under förutsättning att klimatet är stabilt, boken skyddas från solljus och inte riskerar att falla ner. Om församlingen vill prioritera att ha kvar bibeln på predikstolen, kan man som Stenback rekommenderar, montera på ett extra stöd för boken, återigen under förutsättning att en antikvarie konsulteras för hjälp med planering och tillståndsansökningar.

Församlingshem och **pastorsexpeditioner** har ofta ett alltför varmt och torrt klimat för långsiktig förvaring av äldre böcker. **Arkivlokaler** däremot, som finns eller har funnits i anslutning till pastorsexpeditioner i så gott som alla församlingar, kan fungera som förvaringsplatser, både för att kunna hålla ordning på större samlingar och för att skydda särskilt känsliga objekt. En förutsättning är dock att lokalerna följer gängse krav och normer för säkerhet och bevarande, vilket långt ifrån alltid är fallet. Som Stenback poängterar bör man också ha i åtanke att arkivlokaler, vars klimat anpassats för papper, mycket väl kan vara för torra miljöer för skinnklädda träpärmar. Här måste alltså avvägningar göras. I spåren av kyrklig centralisering och församlingssammanläggningar har också antalet arkivlokaler minskat successivt, och det utrymme som finns kan behövas för andra ändamål.

Allmänna råd om förvaring och bevarande

- Förvara böckerna väl synligt, men tillräckligt svåråtkomligt för att undvika onödig hantering.
- Äldre böcker förvaras lämpligen stående i raka rader i öppna bokhyllor. Bokstöd kan användas för att skydda ryggarnas bindning, men dessa stöd bör då vara i godkända material som inte skadar böckerna. Mjukt bomullstyg kan läggas över böckerna för att skydda de övre snitten från damm.
- Stora, tunga volymer bör förvaras liggande för att inte skada bindningen. De ska helst inte läggas på varandra, i synnerhet inte om de är försedda med beslag och spännen i metall.
- Miljön runt böckerna bör hållas ren och dammas av 1–2 gånger per år. Böckerna ska inte torkas med trasa, men kan borstas av med en mjuk dammvippa.
- Böcker bör skyddas från solljus, vars UV-strålning bryter ner materialen som bygger upp volymerna. Böcker bör heller inte exponeras för artificiellt ljus från lysrör eller lampor under längre tid än nödvändigt.
- Klimatet bör vara jämnt. Idealet är en luftfuktighet runt 45–55 procent och en jämn temperatur på mellan 12–18°C. Utrymmen med oreglerat klimat, som tornvindar och vapenhus är direkt olämpliga som förvaringsplatser.
- Se till att ha fungerande temperatur- och fuktmätare i anslutning till boksamlingarna. Lokalernas klimat bör också registreras över tid med hjälp av klimatloggrar, där det finns bra fabrikat som är billiga och enkla att hantera.
- Förvaringen bör hållas på behörigt avstånd från värmekällor och radiatorer för att undvika att volymerna torkar ut.
- Bokhyllor som står mot stenväggar bör förses med bakstycken och ha en luftspalt för att hindra eventuell fukt att krypa från väggen in i volymerna. Undvik att ställa bokhyllor mot ytterväggar.
- Även vid tillfälliga förhöjningar i luftfuktighet (över 60 procent) finns risk för mögelangrepp, något som förvärras om böcker förvaras i stängda skåp, kassaskåp, kistor eller flyttlådor utan luftcirkulation. När låsta skåp används av säkerhetsskäl ska dessa stå i utrymme med kontrollerat klimat, men även då bör man sörja för kontinuerlig ventilation, och vid behov använda olika typer av torkmedel. Montrar ska vara säkerhetsklassade och anpassade efter lokalens klimat.
- Separera böckerna från annat material, och i synnerhet från stearinljus, som vintertid kan dra till sig möss på jakt efter fett.
- Plastmaterial ska undvikas i direktkontakt med äldre böcker.
- Obundna, trasiga eller känsliga böcker som behöver kapslas, ska läggas i syrafria kartonger.
- Obundet småtryck (almanackor och broschyrer etcetera) kan också ordnas och kapslas i syrafria kartonger eller tidskriftssamlare.
- Observera att kapslade böcker **inte ska förvaras i miljöer med risk för förhöjda fuktvärden**, eftersom bristen på luftcirkulation ökar risken för mögelangrepp.

Hantering av böcker

Förutom ojämnt klimat, smuts, skadedjur och mikrobiell påväxt som mögel, är ovarsam hantering en av de främsta orsakerna till att böcker far illa. Förvaringen är här åter a och o, vilket innebär att böcker inte ska staplas på hög, inte tryckas ner i lådor eller förvaras uppslagna. När de inte används, ska de stå i sina hyllor, separerade från annat material.

Men även läsning och bläddring är en betydande riskfaktor. I äldre böcker är det vanligt att titelbladet är smutsat, trasigt, löst eller förkommet, just för att det är ett blad som i stort sett alla läsare återkommer till gång på gång. Eftersom en väsentlig del av

bokens kulturhistoriska värde kan kopplas till titelbladet, visar detta på vikten av att tänka sig för innan man hanterar och bläddrar i en gammal bok.

I grunden handlar det om att iakttä varsamhet. Äldre handbundna böcker är visserligen gjorda för att hålla: papper tillverkat av lump tål betydligt större påfrestningar än vad många tror, och det hantverk som äldre tiders bokbindare bemästrade var ämnat att skydda och bevara texter under lång tid. Men tidens tand gör även hållfasta material sköra, och när man hanterar och bläddrar i gamla böcker måste man göra det försiktigt, och använda sina sinnen för att känna gränserna för vad materialet tål.

I vissa fall kan kravet på varsamhet hindra att böcker alls används. Äldre böcker kan exempelvis vara svåra att öppna, ibland för att de bundits hårt, ibland för att materialen har påverkats av fukt- och temperaturväxlingar. Då gäller det att inte försöka öppna boken på egen hand, eftersom det kan ge bestående skador som är svåra att åtgärda. Om en äldre, kulturhistoriskt värdefull bok inte går att öppna, eller om den på annat sätt är så skadad att den inte går att hantera – exempelvis genom brand – bör man därför kontakta en bokkonservator.

Handskar eller inte handskar?

Handskar är något som regelmässigt används av konservatorer och museipersonal i hanteringen av sköra och ömtåliga föremål. Bland arkivarier och bibliotekarier är bruket mer omstritt.

Fördelen med handskar är att fett, smuts och bakterier från otvättade händer inte förs över på bokens pärmar och sidor. Nackdelen är att händernas taktila känslighet lätt försvinner, vilket medför risk för skador när man bläddrar i äldre böcker. Överhuvudtaget bör bomullshandskar, som tidigare varit standard, undvikas när man handskas direkt med papper. Flera forskningsbibliotek förordar därför att böcker hellre bör hanteras med rena, nytvättade händer.

När handskar används är det med andra ord viktigt att använda en typ som ger bra grepp och känsla, och som inte skadar materialet man arbetar med. Känsliga och värdefulla böcker kan exempelvis hanteras med så kallade kirurghandskar, tunna engångshandskar av nitril. Det kan också gå att använda tunna PU-doppade textilhandskar som kan tvättas och användas flera gånger. Vid tvekan kan en antikvarie konsulteras för rådgivning.

Handskar är också oombärliga när man arbetar med böcker som länge legat i ostädade utrymmen och samlat på sig smuts och mögel, vilket dessvärre är vanligt förekommande i kyrkliga miljöer. I brist på annat kan även bomullshandskar användas i sådana fall, eftersom de inte i första hand är till för böckernas skull, utan för att skona händerna på den som arbetar.

Bevarande och tillgängliggörande

Poängen med att bevara gamla boksamlingar är givetvis att de ska kunna tillgängliggöras, i första hand för forskning, men i förlängningen också för församlingens medlemmar och en intresserad allmänhet. Hänsyn måste dock alltid tas till bevarandenaspekterna, och det viktigaste instrumentet för tillgängliggörande är därför inte att ställa ut böckerna i kyrksalen (även om det också kan göras om säkerheten kan garanteras), utan att göra förteckningar och övrig dokumentation tillgängliga, så att den som är intresserad av att se en specifik volym ska kunna veta att den finns (se vidare avsnittet om förteckningar och löpnummer s. 14).

Läsning och studium av ömtåliga och värdefulla böcker bör ske under uppsikt av personal, och om kulturhistoriskt intressanta volymer eller ett sockenbibliotek ska förevisas för större grupper, bör detta göras av en bemyndigad anställd, eller av en anlita expert, för att undvika slitage på materialet.

*Ett exemplar av
1697 års koral-
psalmbok har förva-
rats uppslagen under
lång tid, vilket fått
till följd att ryggen
deformerats.*

Särskilt kulturhistoriskt intressanta böcker kan förevisas uppslagna i en klimatanpassad säkerhetsmonter under kortare tid, under förutsättning att volymen har ett stöd i godkänt material som avlastar rygg och pärm. Samma uppslag bör inte ligga öppet längre än på sin höjd ett par veckor, då ryggen annars riskerar att knäckas och bandet förstöras.

Skador, skadehantering och konservering

Med rätt förvaring och regelbunden tillsyn, kan skador och angrepp av diverse slag förebyggas i det längsta. Men om en skada ändå uppstår, eller om man vill åtgärda en gammal skada finns ett par riktlinjer att förhålla sig till.

Vård och konservering

Allmänt bör man vara ytterst restriktiv med att på egen hand vidta åtgärder utöver regelbunden städning av förvaringsutrymmen och lätt avdampning av äldre böcker. Torra bokryggar eller skinnöverdrag ska exempelvis inte smörjas med läderfett, vilket ibland förekommer som rekommendation, eftersom fett kan dra till sig skadedjur och ge näring till mögelsporer. Man ska heller inte försöka fästa lösa blad eller reparera trasiga sidor på egen hand. Alla typer av självhäftande tejp måste undvikas, och en trasig bok med lösa blad bör i stället kapslas i syrafri kartong och förvaras i stabilt klimat med låg luftfuktighet i väntan på eventuell konservering.

Felaktig lagning: i ett exemplar av Büntings Itinerarium sacrae scriptura från 1588 har någon försökt laga trasiga sidor med självhäftande plasttejp, och därmed åstadkommit en långt värre skada, som är svår att åtgärda.

I de fall det föreligger behov av konservering av objekt ur bedömningskategori I och II, ska denna i stället ombesörjas av en utbildad bok- eller papperskonservator. För volymer kategori I är det möjligt att finansiera konservering med hjälp av den kyrkoantikvariska ersättningen (KAE), och vid behov kan en antikvarie bistå med råd, rekommendationer och tillståndsansökningar hos länsstyrelsen.

En huvudprincip för konserveringen är att den skadade boken så långt som möjligt ska bevaras i befintligt skick, inte minst eftersom det finns ett dokument-

värde också i de skador som böckerna tillfogats under seklernas lopp. I första hand ska skadade böcker alltså endast skyddskonserveras för att på ett säkert sätt kunna hanteras och tillgängliggöras för framtida generationer. Restaurering eller renovering av kulturhistoriskt värdefulla böcker bör undvikas i det längsta (för distinktioner, se ordlistan i [appendix](#)).

Skadedjur

Bekämpning av skadedjur görs lämpligast genom förebyggande arbete, men om en skada ändå uppstår åtgärdas problemet i samråd med antikvarie, försäkringsbolag och av försäkringsbolaget anlita skadedjursbekämpare. Skadade böcker saneras och konserveras eller restaureras av konservator, beroende på hur stor skadan är.

Mögelsanering

I kyrkliga boksamlingar är mikrobiell påväxt i form av mögel ett vanligt förekommande problem som är svårt att komma till rätta med. Viktigast är därför att arbeta förebyggande enligt punkterna ovan, men om angrepp ändå uppstår finns ett par åtgärder att ta till.

Lättare angrepp av ytligt vitmögel kan saneras med hjälp av mjuka borstar, men detta arbete ska göras utomhus eller i ett dragskåp, och den som utför det ska ha skyddsmask, skyddsglasögon och handskar.

Svårare angrepp ska omhändertas av en utbildad bok- eller papperskonservator. I väntan på transport kan mögelskadade böcker förpackas i syrafritt papper, läggas i plastpåsar och frysas ner.

Observera att en mögelsanering inte innebär att en angripen bok blir helt återställd. Mögelsporer är så gott som omöjliga att bli av med helt, och en bok som en gång möglat kommer även fortsättningsvis att lukta, men med sanering blir volymen åtminstone hanterbar.

Av denna anledning är det ingen större mening med att sanera mögliga böcker i kategori III. Uppstår svårare mögelangrepp på verk ur kategori III, såsom *Svensk författningssamling* eller liturgiska handböcker från senare delen av 1800-talet, så är det i stort sett bara att kassera dessa volymer (se avsnitt 7 om gallring s. 29).

Om olyckan är framme

Hur noggrant och genomtänkt en församlings säkerhetsarbete än är, så går det inte att helt förebygga olyckor som bränder och vattenläckor. Det bör därför finnas uppgifter om försäkringsvärden för boksamlingen i sin helhet, och för eventuella rariteter.

Om det alls är möjligt att evakuera inventarier vid en eventuell brand, så följer prioritetsordningen de olika bedömningskategorierna. I första hand ska alltså böcker i kategori I räddas tillsammans med övriga kulturhistoriskt värdefulla kyrkliga inventarier. Kategori II tas med när dessa har säkrats, och kategori III följer om möjligt med när övriga inventarier av ringa kulturhistoriskt värde bärs ut från kyrkan.

Vid vattenskada förpackas böcker i kategori I och II i syrafritt papper, läggs i plastpåsar och fryses ner i väntan på vidare åtgärd; böcker kategori III kan torkas utomhus eller kasseras. Eftersom mögel snabbt uppstår vid vattenskada är det viktigt att åtgärderna görs så snabbt som möjligt.

När den akuta fasen vid ett olyckstillbud är över kontaktas länsstyrelsen och stiftsorganisationen för konsultation och vidare åtgärder. Handfasta råd finns även i *Handbok i katastrofberedskap och restvärdesräddning* samt i de "Vårda-väl-blad" som går att hitta via Riksantikvarieämbetets webbsida (se [referenslista](#)).

Gallring

Grundprincipen för de kyrkliga boksamlingarna bör vara att hellre behålla och bevara än kassera. Vi vet inte idag vilka frågor som framtidens forskare kan komma att ställa till materialet, och det kan finnas ett arkeologiskt dokumentvärde i att bevara samlingarna så intakta som möjligt.

Principer och ideal är dock en sak, verkligheten en annan. Stora mängder böcker blir snabbt ohanterliga, och kulturhistoriskt värdefullt material kan lätt tappas bort i mängden av offentligt 1800-talstryck. Utrymmesbrist och dåliga förvaringsmöjligheter kan också göra gallringar nödvändiga.

Riktlinjer för gallring

I stort sett är det bara volymer i bedömningskategori III som kan komma i fråga för gallring (se avsnitt 2 s. 8–9). Sett till boksamlingarnas generella uppbyggnad ligger det också nära till hands att i första hand gallra ut det offentliga trycket efter 1830, men det finns anledning att iakttä försiktighet även här. Det offentliga trycket har historiskt spelat en stor och viktig roll för den politiska medvetenheten bland den svenska allmogen. Det kan också finnas luckor i pliktbibliotekens samlingar, inte minst när det gäller äldre lokala kungörelser och förordningar, som gör att unikt material riskerar att försvinna om kyrkorna gallrar alltför hårt. Ska man vara på den säkra sidan bör man med andra ord sträva efter att behålla allt material tryckt före 1870.

För gallring gäller därför följande:

- Böcker och samlingar i kategorierna I–II ska inte gallras.
- Hänsyn ska tas till de kronologiska riktlinjerna för kategori III (se avsnitt 2 s. 9).
- Det som gallras ska i möjligaste mån vara känt material. Vet man inte med säkerhet vad en volym är för något bör man låta den vara kvar i väntan på närmare utredning.
- Hänsyn ska tas till skick, utförande och samlingens fullständighetsgrad.
- Material som gallras ska kontrolleras före avyttring, så att det inte innehåller unika anteckningar eller andra spår av bruk som höjer det kulturhistoriska värdet.
- För att i efterhand kunna rekonstruera vilka böcker som en gång har förvarats i kyrkorna, ska material som gallras dokumenteras (gärna med kamera) och grovförtecknas innan det avyttras. I grovförteckningen kan kasserade volymer exempelvis antecknas på följande sätt:
 - *Svensk författningssamling* 1870–1976, inbundna, 107 vol.
 - Statistiska årsböcker och tabeller 1875–1897, häftade, 24 vol.
 - Kungl. Maj:ts kungörelser 1880–1930, häften i kassett, 50 vol.
 - Domkapitlets ämbetsbrev och cirkulärskrivelser 1869–1903, inbundna, 34 vol.
- Böcker som inte kasseras, utan skänks vidare eller går till försäljning, ska märkas med en daterad etikett, stämpel eller anteckning, som visar när den aktuella volymen har gallrats ur boksamlingen (se avsnitt 4 s. 14).
- Om det uppstår tveksamheter i fråga om gallring bör antikvarie konsulteras.

Böcker och boktitlar i kyrkorna

Kyrkornas äldsta böcker

De allra flesta äldre böcker som förvaras i svenska kyrkor är från 1600–1800-talen. Att stöta på äldre böcker än så är ovanligt, och böcker äldre än 1540 är direkt sällsynta. Inkunabler, alltså böcker från boktryckeriets barndom under andra hälften av 1400-talet förekommer bara i enstaka fall.

När böcker äldre än 1540 dyker upp i kyrkorna är det vanligen fråga om utländskt tryck, men från katolsk tid finns enstaka inhemskt producerade missalen bevarade. Av den expansion i den svenska bokproduktionen som sker under 1520-talet (framför allt genom Nya testamentet på svenska 1526, Olaus Petris reformatoriska skrifter och de första evangeliska handböckerna) finns i stort sett ingenting kvar i kyrkorna. Först med den fullständiga utgåvan av bibeln på svenska 1540–41 och 1548 års hand- och mässbok ser vi titlar som bevarats i någon högre grad.

Från mitten av 1500-talet och framåt finns därmed ett antal titlar och utgåvor som återkommer med större eller mindre regelbundenhet i kyrkorna, och som det kan vara bra att känna till när samlingarna ska ordnas och tillgängliggöras. Nedan följer en lista över böcker som normalt ska klassas i bedömningskategori I eller II, ordnade efter ämneskategorierna som presenterades i [avsnitt 3](#).

Biblar och bibelutgåvor

Kyrkbiblar

De första svenska bibelutgåvorna var stora volymer, anpassade för att användas i gudstjänsterna och för att manifesteras Ordets närvaro i kyrkorummen. Mellan 1541 och 1938 utkom ett antal mer eller mindre officiella kyrkbiblar som återkommer med viss regelbundenhet:

- ***Biblia, Thet Är, All then Helgha Skriff, på Swensko***, vanligen kallad **Gustav Vasas bibel**, tryckt 1540–41, är den första fullständiga svenska utgåvan av Bibeln. För översättningsarbetet ansvarade ärkebiskop Laurentius Petri, och den gjordes i första hand utifrån Martin Luthers tyska bibel och den latinska standardöversättningen ("vulgata").
- **Gustav II Adolfs bibel** (1618) innebar en lätt språklig revidering av den gamla bibeln.
- **Kristinas bibel** (1646) samt **Karl X Gustavs bibel** (1655) kan också räknas till de officiella kyrkbiblarna, men förekommer sparsamt.
- **Karl XII:s bibel** (1703) innebar ytterligare revideringar, men är i grunden samma översättning som Gustav Vasas bibel.
- **Oskar II:s jubileumsbibel** (1897) är en praktutgåva, utgiven till 25-årsjubileet av trontillträdet, som i sällsynta fall använts som kyrkbibel.
- **Gustav V:s kyrkbibel** (1917) innehåller den första officiella nyöversättningen av bibeln sedan 1541. En andra upplaga trycktes 1926 och användes bland annat i en utgåva såld till förmån för Ansgarsminnet på Birka, försedd med en egenhändig underskriven dedikation av Nathan Söderblom.

Josua framställd som en samtida kondottiär eller knekthövitsman i Gustav Vasas bibel. Stockarna till de flesta av träsnitten var importerade och hade redan använts i tyska bibelutgåvor. I detta exemplar har sidan fodrats med nytt papper, och ett saknat fragment av bilden har kompletterats för hand.

- ”Hjortzberg-bibeln” (1927) är en praktutgåva av Gustav V:s bibel, med vinjetter och illustrationer av Olle Hjortzberg. Själva bibeln trycktes och gavs ut första gången 1927, men samma tryckupplaga utgjorde grunden för minst två praktutgåvor 1932, varav en är numrerad.
- *Biblia, Thet Är, All then Helgha Skriff, på Swensko* är en påkostad faksimilutgåva av Gustav Vasas bibel som gavs ut 1938, bunden i ett imiterat 1500-talsband.

Bruksbiblar

- Under 1600-talet kom också enstaka svenska bibelutgåvor i något mindre format, bland annat en piratutgåva av Gustav II Adolfs bibel, den så kallade **Lübeckbibeln** (1622), **Karl XI:s bibel** eller **Rådsbibeln** (1674) och **Amsterdamupplagan** (1688), men dessa är mycket sällsynta.

- Efter sekelskiftet 1700 blir utgåvorna fler och mer varierade. **Broocmanbibeln** gavs ut i Norrköping av Carl Friedrich Broocman 1728 som en halvofficiell ”Fredrik I:s bibel”. Den följdes av flera upplagor och blev något av en standard i fråga om format och utförande för lite större bruksbiblar under det följande seklet.
- 1774–1793 gavs en ny **provöversättning** av bibeln ut i omgångar. Ytterligare en provöversättning av Nya Testamentet gavs ut 1816.
- ”**Ansgariusbibeln**” (1930) är en numrerad utgåva av 1917 års bibelöversättning i Norstedts förlagsband och med Nathan Söderbloms egenhändiga namnteckning, såld till förmån för Ansgarsminnet på Birka.

Privatbiblar

- Under 1810-talet kommer bibelutgivningen för privat bruk igång på allvar, inte minst genom den herrnhutiskt influerade boktryckaren Samuel Rumstedt (1770–1855). Biblarna trycktes ofta på bekostnad av de då nygrundade bibelsällskapen. Med början 1819 delades exempelvis så kallade **fruntimmersbiblar** ut till brudpar på bekostnad av *Fruentimmers Bibel-Sällskapet i Stockholm*. Fruentimmersbiblarna känns igen på de guldpresade skinnbanden.

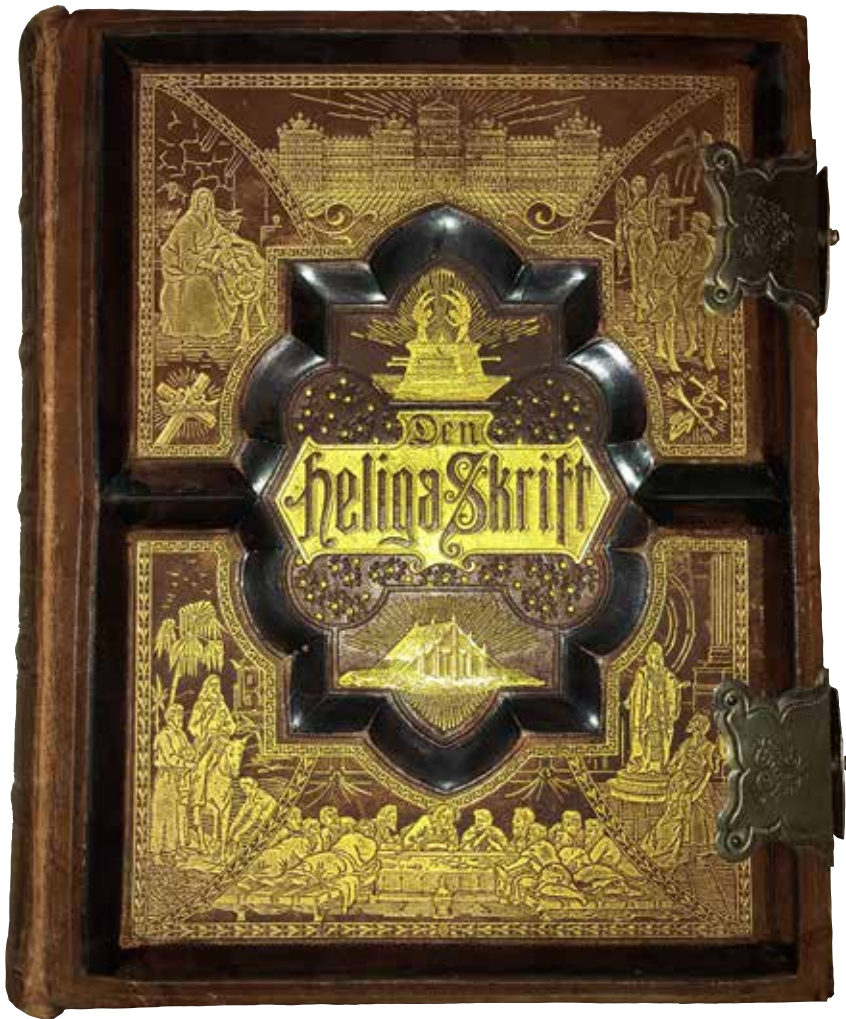

Privatbibel från 1831, skänkt "Af Fruentimmers Bibel-Bibelsällskapet i Stockholm".

De så kallade fruentimmersbiblarna känns igen på emblemet med text från Uppenbarelseboken på den bakre pärmen.

- Under senare delen av 1800-talet kommer också nya utgåvor av **praktbiblar**, bland annat **Bonniers illustrerade folkbibel** i ”Stereotyperad praktupplaga” (1850) och de så kallade **Dorébiblarna** (första svenska utgåvan 1877) med illustrationer av Gustave Doré. Andra exempel på praktbiblar är de **illustrerade familjebiblarna** och de så kallade **amerikabiblarna** – svenska biblar (vanligen Hans Magnus Melins kommenterade utgåva), tryckta i USA i särpräglad utförande. De flesta amerikabiblar, som kan kopplas till den svenska emigrationen, utkom mellan cirka 1880 och 1900. Gemensamt för dessa praktbiblar är att de oftast varit privatägda, och att de hamnat i kyrkorna genom donationer och gåvor.

De särpräglade amerikabiblarna kännetecknas av tjocka, skinnklädda pappärmar med djupa försänkningar.

Psalmböcker

De första svenska psalmböckerna var huvudsakligen avsedda som privata andaktsböcker. Titeln *Den svenska psalmboken* som dyker upp i mitten av 1500-talet syftar alltså inte på församlingssången, utan på att innehållet till större delen utgjordes av svenska parafrafer på kung Davids psaltare. Nyare forskning (Czaika 2019) ger vid handen att de kan ha varit tämligen vanliga och även fått spridning i den svenska bondebefolkningen. Det flitiga bruket har dock gjort att bevarandegraden är låg, och följaktligen förekommer dessa böcker knappast i kyrkorna.

- ***Enchiridion*** (grek. ”handbok”) är en psalmbok som gavs ut i flera upplagor av Petrus Rudbeckius på 1620- och 30-talen. Den har en liknande struktur som de äldre psalmböckerna, och var sannolikt i första hand avsedd för privat bruk, men den återfinns ibland i kyrkliga boksamlingar. Den är dock sällsynt, och i stort sett alla bevarade exemplar av denna psalmbok är mer eller mindre defekta.
- ***Then Swenska Ubsala Psalmboken*** gavs ut första gången 1645. Den har bevisligen haft en halvofficiell status som kyrkosångsbok, reglerad i 1686 års kyrkoordning, och förekommer därför tämligen ofta i kyrkliga boksamlingar.

- *Then Svenska Psalm-Boken*, eller **1695 års psalmbok** är den version som lägger grunden för den gemensamma församlingssång som vi idag förknippar med begreppet psalm. De första upplagorna är extremt sällsynta, men koralutgåvan, i första hand avsedd för präster och kantorer och tryckt **1697**, är vanligt förekommande. En andra upplaga av koralpsalmboken kom ut **1774**.
- Förslag på **reviderade psalmböcker** gavs ut **1765–67**, **1793** och **1814** och förekommer ofta i kyrkorna.
- *Försök till kyrko-sånger* gavs ut **1798** av Samuel Ödmann (1750–1829) och förekommer här och var, men är tämligen ovanlig.
- *Den Svenska Psalmboken*, eller **Wallins psalmbok** (efter Johan Olof Wallin) stadfästes **1819** och blev normerande för kyrkosången ända fram till 1937.
- **Privata psalmböcker** förekommer i kyrkliga boksamlingar från 1700-talet, och efter 1819 blir de direkt vanliga, ofta med person- och familjeanteckningar. De privata psalmböckerna var en storsäljare, och gavs ut av många olika tryckare runt om i landet. 1823 års utgåva, tryckt av Nils Magnus Lindh i Örebro, är en av de första privatpsalmböckerna med nottryck.

Liturgiska handböcker

- Här och var dyker exemplar av 1500-talets handboks- och mässtutgåvor upp, men först med **1614 års kyrkohandbok** blir de mer frekvent förekommande. Nya upplagor kom ut **1637**, **1671** och **1682**.
- En ny reviderad standardutgåva gavs ut **1693** under titeln *Handbok, Ther vti är författat, huruledes Gudztiensten, med Christelige Ceremonier och kyrckioseder, vti våra Svenska Församlingar skal blifva hållen och förhandlad*. En andra upplaga av 1693 års handbok gavs ut **1772**.
- 1809 togs beslut om en ny kyrkohandbok som trycktes första gången **1810**, men som stadfästes först **1811**. Handboken kom då ut i en ny utgåva, tryckt av Sara Johanna Raam i Norrköping. Med en större revidering **1861** gällde 1811 års handbok fram till **1894**. Vidare revideringar och utredningar resulterade i **1942** års handbok och missale.

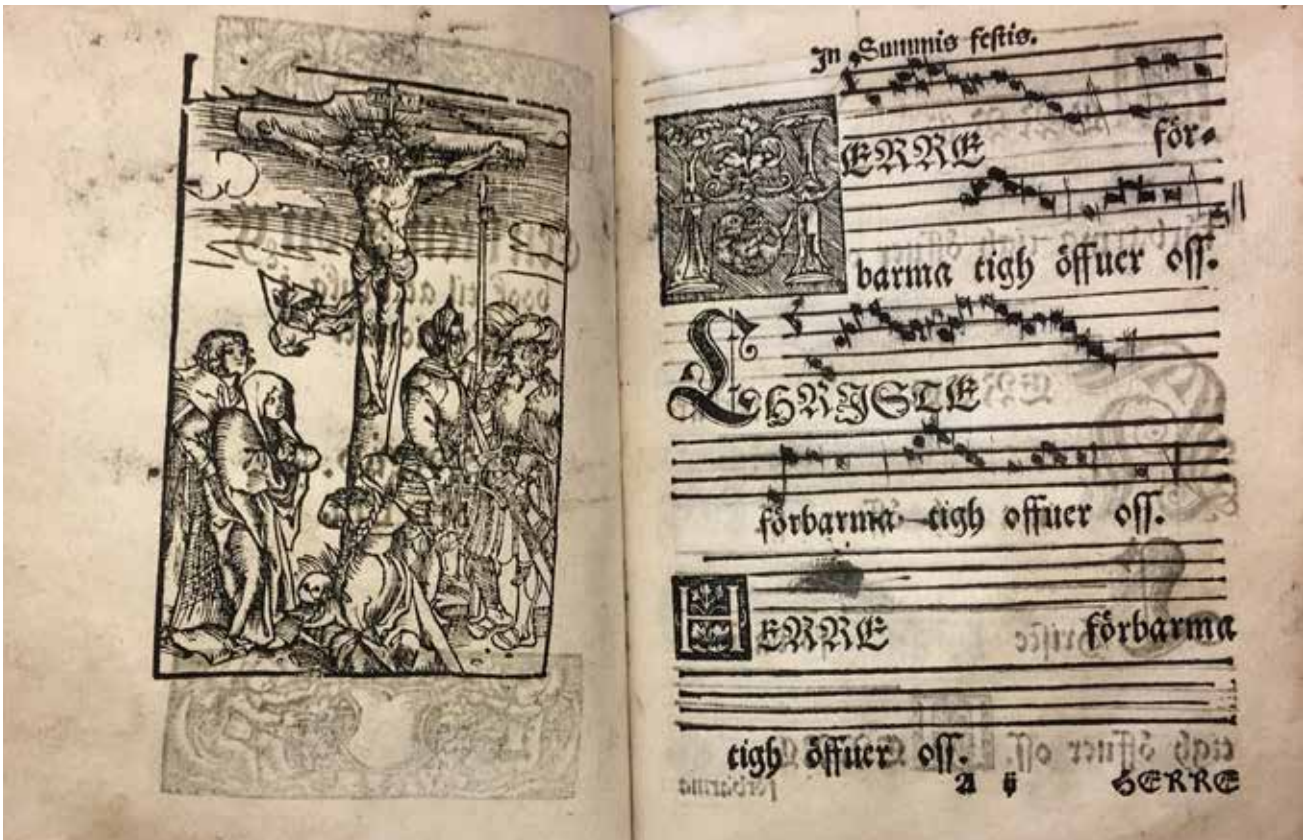
Koralböcker och musikalier

- Äldre musiktryck är sällsynt i kyrkorna. Från 1500-talet finns i stort sett bara *Een liten song-book til at bruka j kyrkionne* som kom ut 1553. I denna sällsynta bok, liksom i missalena från samma tid, är inte noterna tryckta, utan har fyllts i för hand. Varje exemplar är alltså unikt och följer troligen liturgiska traditioner i de olika stiftet.
- *Liber cantus*, tryckta sångböcker för kyrkligt bruk gavs ut i minst två upplagor på 1620-talet och finns bevarade i enstaka samlingar.
- I övrigt var det brukligt att musik skrevs ner och kopierades för hand ända till slutet av 1700-talet. Följaktligen finns en hel del **handskrivna koralböcker** bevarade från 1700- och 1800-talen.
- En tryckt utgåva av *Svenska mässan* kom 1799.
- Johann Christian Friedrich Haeffner gav **1808** ut en **tryckt koralbok** till 1695 års psalmbok, men som idag är sällsynt i kyrkliga boksamlingar.
- Betydligt vanligare är Haeffners **tryckta koralbok** till Wallins psalmbok, som utkom i två delar **1820–21**. Den gavs sedan ut i flera reviderade utgåvor och blev tongivande för kyrkomusiken och psalmsången under hela 1800-talet.

Ett av de första svenska trycken med kyrkomusik för den reformerade gudstjänsten: En liten sångbok till att bruka i kyrkorna, tryckt 1553.

Noterna i En liten sångbok är handskrivna, vilket gör varje exemplar unikt.

Dogmatik och bekännelseskriter

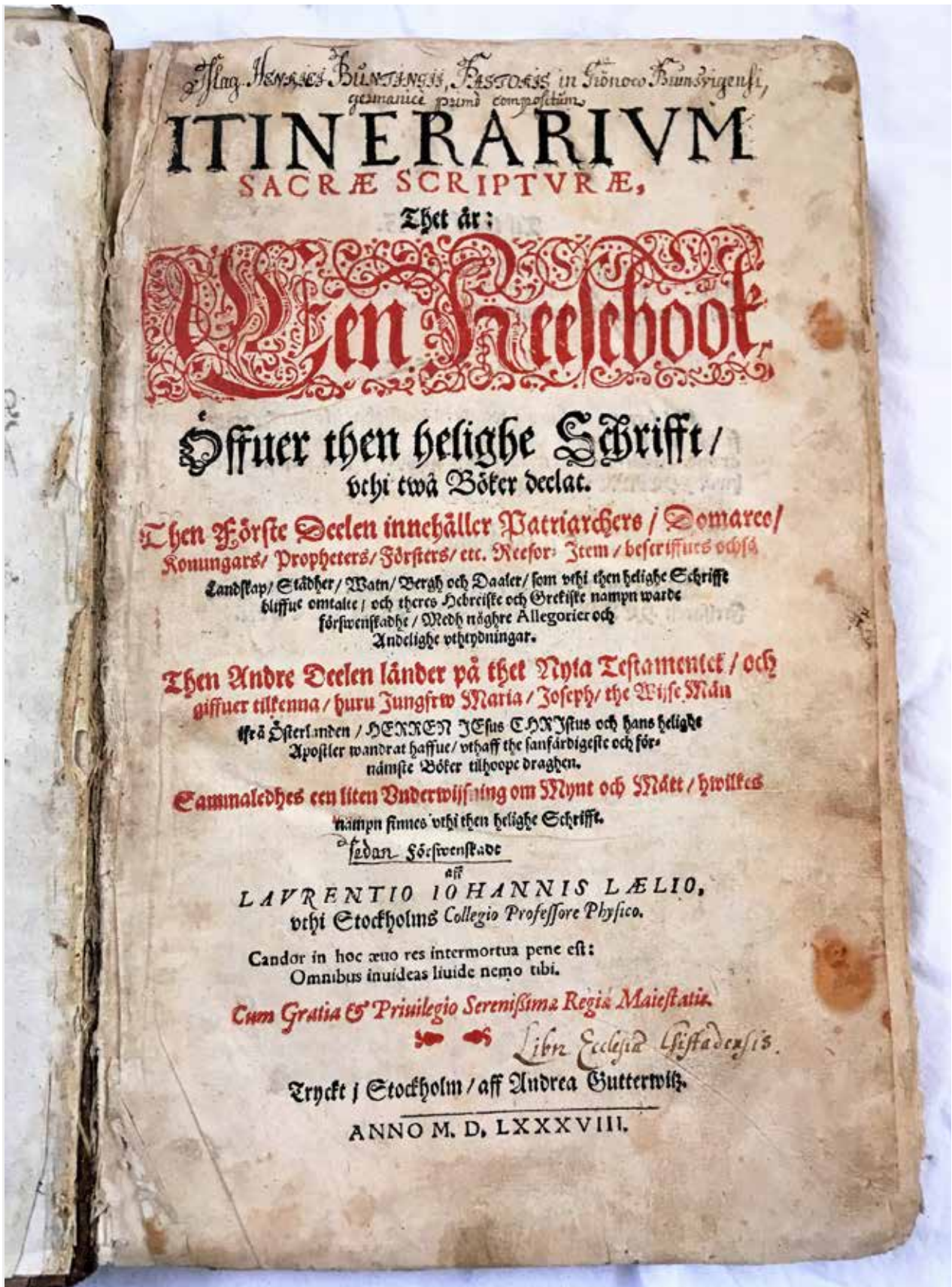
- **Confessio fidei** (1594) innehöll svenska kyrkans bekännelseskriter, såsom de fastställdes genom Uppsala mötes beslut föregående år. En andraupplaga (1693) gavs ut i samband med hundraårsminnet av Uppsala möte. Till skillnad från förstaupplagan är 1693 års utgåva vanligt förekommande i kyrkorna.
- Nicolaus Hunnius, **Epitome credendorum, eller Then christeliga lärones korta begrep** (1726), kan beskrivas som en lärobok i luthersk dogmatik som regelbundet återfinns i kyrkorna.
- **Concordia pia** (tryckt 1730), konkordieboken, är en sammanställning av de evangelisk-lutherska bekännelseskriterna. Ursprungligen utarbetad 1580 i ett försök att ena de splittrade lutherska kyrkorna i Tyskland, antogs konkordieboken i Sverige först av 1686 års riksdag.

Bibelkommentarer

- **Itinerarium sacrae scripturae** av Heinrich Bünting, första svenska utgåvan 1588, är en omfattande geografisk guide till bibelns länder. För att vara ett 1500-talstryck är den förhållandevis vanligt förekommande i kyrkorna, och den är en av de första böckerna på svenska med tryckta kartor. En andra, mer sällsynt upplaga gavs ut 1595. Verket översattes till svenska och bearbetades av Laurentius Johannis Laelius (d. 1603), professor i naturlära vid Johan III:s akademi i Stockholm.
- **Harmonia evangelistarum** av Heinrich Bünting är ett försök att utifrån de fyra evangelierna återberätta Jesu liv och gärning. Boken översattes till svenska av norrköpingsborgaren Hans Pävesson Low och gavs ut 1615–17.
- **Gezeliernas bibelverk** är en kommenterad bibelutgåva, utarbetad på uppdrag av Karl XI av biskop Johannes Gezelius i Åbo. Arbetet fortsattes av dennes son och efterträdare Johannes den yngre, samt slutfördes av sonsonen Johannes den yngste, biskop i Borgå. Arbetet gavs ut i sex delar 1711–1728, och det återfinns i stort sett i varje församling, vanligen fördelat på tre band i folioformat.
- **En book af människiones slächt, och Jesu Christi börd** (1713) är ett stort bibliskt släkregister som gavs ut av riksantikvarien Johan Peringskiöld. Den var tänkt som ett bihang till 1703 års stora kyrkobibel och är tryckt i samma format. Arbetet är rikt illustrerat med kopparstick, utförda av bland andra Anna Maria Thelott (1683–1710).
- **Concordantiae biblicae** (1734–1744) är en biblisk uppslagsbok, utarbetad av Laurentius Halenius (1654–1722). I kyrkorna dyker den vanligen upp fördelad på två band.
- **Kommenterade och textkritiska bibelutgåvor** utarbetades på 1800-talet av bland andra Peter Fjellstedt (1802–1881) och Hans Magnus Melin (1805–1877): de gavs ut i nya upplagor ända fram till 1910-talet och är vanligt förekommande i kyrkliga samlingar. Vanligen ska de placeras i bedömningskategori III, men det kan ibland finnas anledning att gradera upp dem till kategori II.

Predikosamlingar och postillor

- Christian Scriver's **Själaskatt** (1723–1730) utgörs av predikningar som skildrar själens vandring från syndafall och förtappelse till återlösning och evig salighet. Verket består av sex separata delar och ett register, vanligen fördelade på fem volymer.
- Martin Luthers **Kyrkopostilla** (1753), utgiven i två band.

Första svenska upplagan av Itinerarium sacræ scripturæ från 1588.

Den symboliska kartan av Europa som drottning är en nyckel till 1500-talets emblematiska föreställningsvärld, från den andra svenska upplagan av *Itinerarium sacræ scripturæ* (1595).

Historia och kyrkohistoria

- Lucas Osiander, *Then christelige kyrkiones historia* är en lutherskt präglad kyrkohistoria, ursprungligen författad på 1590-talet, men tryckt i en svensk utgåva 1635.
- Claudius Örnhjälms *Historiae Sveonum Gothorumque Ecclesiasticae* (1689) är en svensk kyrkohistoria på latin.
- Erland Dryselius, *Kort och enfaldig kyrckio-historia* gavs ut i två delar 1704–1708.
- Haquin Spegel, *Swenska kyrckio historian* är en svensk kyrkohistoria och biskopskrönika, utgiven i två delar 1707–1708.
- Flavius Josephus, *Judisk historia* gavs ut i sex delar 1713–1752.

Uppbyggelse litteratur

- Johann Arndt, *Fyra Anderika Böcker om En Sann Christendom*, utgiven av Carl Friedrich Broocman i Norrköping 1732. Johann Arndt brukar betraktas som en förelöpare till pietismen och 1800-talets väckelse, och hans böcker om den sanna kristendomen ges fortfarande ut i nya upplagor. Broocmans 1700-talsupplaga blev något av ett genombrott för Arndt i Sverige, men den fick inte någon sanktion från kyrkliga myndigheter och är idag tämligen ovanlig. När den påträffas i en kyrka rör det sig oftast om ett privatägt exemplar som donerats i senare tid.

Juridik, kyrkorätt, lagböcker och förvaltning

- *Then svenska kyrkeordningen* (1571) utarbetades av Laurentius Petri och kom att bli normerande för kyrkolivet, kyrkotukten och skolväsendet ända fram till fastställandet av 1686 års kyrkolag.
- *Swerikes Landz Lagh* (1608) och *Swerikes Rijkets Stadz Lagh* (1617) utkom i flera upplagor på 1600-talet. De förekommer, men är sällsynta i kyrkliga samlingar.
- 1686 års *Kyrkio-lag och ordning* (1687).
- *Sweriges Rikes Lag* (1734, tryckt 1736).
- Anders Anton von Stiernman, *Samling utaf åtskilliga, tid efter annan, vtkomna kongliga stadgar, bref och förordningar, angående religion* (1744).
- Sven Wilskman, *Swea Rikes Ecclesiastique Wärk, i alphabetisk ordning sammandragit, utur lag och förordningar, privilegier och resolutioner, samt andra handlingar* (1760–1782).
- *Sammandrag af the kongl. förordningar, placater, bref och resolutioner, samt andre publicationer, som å predik-stolarne böra i kyrkorne, dels öfwer hela riket, och dels uppå särskildte orter upläsas* (1774, supplementutgåva 1799, andra upplagan 1814).
- Christian Wählin, *Handbok uti svenska kyrko lagfarenheten, innefattande sammandrag af äldre och nyare kongelige författningar samt andre stadgar, om prediko embetets förvaltning; til vägledning för unge prästmän* (1799, andra upplagan 1807).
- Johan Schenmark, *Pastoral- och prost-expedition för Linköpings stift* (1801, andra upplagan 1824).
- Johan Schenmark, *Kyrko-lagfarenhet utur Linköpings dom-capitels circulairer och ämbetsbref samt stiftstidningar* (1807–1825, andra upplagan 1826).
- *Samling af författningar och stadgar, hwilka ändra eller förklara kyrko-lagen af år 1686* (1813).

Ekonomi, hushållning och agronomi

- Carl Wijnblad, *Beskrifning, Huru Allmogens Bygnader, Så Af Sten, som Träd, Måge med största besparing upföras* (1766).
- Samuel Linnæus, *Kort, men tillförlitelig bij-skjötsel, på egen förfarenhet och anställte försök, efter bijens egenteliga natur och egenskaper* (1768).
- Jacob Pontus von Wulffschmidt, ”Bondestolpe” (1771–83): träsnitt med beskrivningar av arbetsbesparande redskap, återfinns oftast som lösa planscher.
- Gustaf Hjortberg, *Swenska Boskaps-Afvelen til sin rätta Wärd och Skötsel uti Helsos och Sjukdoms Tid, igenom Pröfwade Medel och Nyttige Råd, til Landtmanna tjenst* (1776).
- Johan Peter Westring, *Svenska lafvarnas färghistoria, eller Sättet att använda dem till färgning och annan hushållsnytta* (1805).
- Carl Theodor Edman, *Underrättelse om nödiga förberedelser, till erhållande af Saltpeter* (1812, andra upplagan 1813).
- Israel Adolf Ström, *Handbok för skogshushållare* (1830).

Blad ur Jacob Pontus von Wulffschmidts "Bondestolpe" från sent 1700-tal: enkla tryck och grova träsnitt med beskrivningar av arbetsbesparande jordbruksredskap.

Medicinska handböcker

- Johan Haartman, *Tydlig underrättelse, om de mäst gångbara sjukdomars kännande och motande, genom lätta och enfaldiga hus-medel; samt et litet res- och hus-apothek; dem til tjenst, som ej hafwa tilfälle at rådfråga läkare* (1759, andra upplagan 1765).
- Johan Anders af Darelli, *Socken-Apothek och någre hus-curer* (1760, andra upplagan 1771).
- Sven A. Hedin, *Handbok för practiska läkare-vetenskapen* (1796, andra upplagan 1797; båda upplagorna åtföljs av en farmakopé i separattryck).
- *Handbok för vaccinatorer och vaccinations-föreståndare* (1813, andra upplagan 1826).
- Magnus af Pontin, *Anvisning till valet af läkemedel för allmänna sjukvården, till inrättande af socken-apothek* (1816, andra upplagan 1825).

Standardbiblioteket

Av ovanstående böcker kan följande sägas ingå i det standardbibliotek som byggs upp under det karolinska enväldet och frihetstiden och där bokinköpen anbefallts av Kongl. Maj:t och/eller domkapitlen:

- Kyrkolagen (1687)
- *Confessio fidei* (1693)
- Kyrkohandboken (1693)
- Koralsalmboken (1697)
- Karl XII:s bibel (1703)
- Dryselius kyrkohistoria (1704–08)
- Spegels kyrkohistoria (1707–08)
- Gezeliernas bibelverk (1711–28)
- Peringskölds bibliska släkregister (1713)
- Scrivers själaskatt (1723–30)
- *Concordia pia* (1730)
- Martin Luthers *Kyrkopostilla* (1753)

9

Appendix

Bandtyper

Hur böckerna formgivits och bundits in är inte bara en fråga om estetik. Eftersom bokbinderi undantagslöst utfördes för hand ända fram till mitten av 1800-talet, utgör banden också en viktig del av böckernas proveniens och brukshistoria och bidrar i hög grad till deras kulturhistoriska värde. Om titelblad och/eller uppgifter om tryckår saknas, kan banden också användas för att grovt uppskatta en volyms ålder.

Helt skinnband betecknar böcker med pärmar av trä eller papp som klänts med skinn. Under 1500- och tidigt 1600-tal var dessa band vanligen blindpressade och rikt dekorerade. Formerna blev ofta stramare under senare delen av 1600-talet, samtidigt som guldpresade dekor blev vanligare. Under 1800-talet blev de hela skinnbanden mer sällsynta och kom främst att användas på exklusivare böcker.

Pergamentband är en enklare typ av bokband, vanligen med pärmar av papp. Bandtypen är vanlig från medeltiden fram till början av 1700-talet, även om den förekommer in i modern tid. Pergamentband användes främst för bruksböcker, och det är inte ovanligt att bokbindaren återanvänt pergament från medeltida handskrifter.

Halvskinn- eller halvfranska band blev vanliga under 1700-talet. Pärmarna består oftast av papp med pappersöverdrag, men med rygg och pärmhörn klädda i skinn.

Pappersband är samlingsbeteckning för enklare band som klänts med papper, oavsett om pärmarna är tillverkade av papp, kartonnage eller tunnare papper av olika kvalitet. Bandtypen hade äldre föregångare men blev vanlig under 1700-talets senare hälft.

Klotband utvecklades under 1830-talet och består vanligen av pappärmar överdragna med behandlat textilmaterial, oftast av bomull. Under 1800-talet användes klotband för allt som ersättning för skinn på bokförlagens egna bokband, och runt sekelskiftet 1900 är klotbanden ofta rikt dekorerade med färg- och guldtryck.

Liten bokordlista

Anfang: begynnelsebokstav i större typgrad än den övriga texten. Anfanger är ofta dekorativa och har sitt ursprung i medeltidens handskrifter, men bruket bibehölls även efter tryckteknikens genombrott.

Ark: papper som skurits till för att rymma ett visst antal blad eller boksidor, och som viks vid inbindningen.

Arksignatur: i äldre böcker försågs varje blad i ett ark med en bokstavssignatur. I en bok i kvartoförmåt (se *Format*) har de fyra bladen i första arket beteckningen A1 till A4, bladen i andra arket B1 till B4 etcetera, medan bladen i första arket av en oktav löper från A1 till A8. Arksignaturen var i första hand avsedd som ett stöd för bokbindaren, men är ofta det närmaste en paginering vi kan komma i böcker tryckta före 1600-talet.

Bind: tråd eller garn som binder samman de falsade arken och som fästs i ryggen. I äldre bokband ger binden upphov till utbuktningar i ryggskinnet, så kallade upphöjda eller äkta bind. I modernt bokbinderi brukar upphöjningar åstadkommas med hjälp av papp- eller läderremсор, så kallade falska bind.

Blankt blad: ett tomt blad som tillhör *inlagan*. Återfinns vanligen mellan *försättsbladet* och *titelbladet*.

Blindpressning: metod för dekorerings av bland annat bokband, se *Blindtryck*.

Blindtryck: bokbandsdekor utförd med stämplor eller rullar som skapar en varaktig reliefbild i bokens överdrag, utan färg eller förgyllning, se *Blindpressning*.

Bokbindarmärke: signering av bokband, ofta i form av en etikett eller stämpel på pärmens insida. Äldre bokband signerades ofta med initialer i den blindpressade dekoren.

Bokblock: de falsade och häftade arken till en bok bildar vid inbindningen ett *bokblock*, som efter bindningen motsvaras av *inlagan*.

Boklus: liten insektsfamilj (Liposcelididae) som ofta påträffas i boksamlingar. Livnär sig huvudsakligen på mögel, men kan också äta lim i papper och i bokryggar. Kallades tidigare ofta *bokmal*.

Bokmal, se *Boklus*.

Bokmask: samlingsnamn för larver i skalbaggsfamiljen trägnagare (Anobiidae), som kan åstadkomma skador (maskhål) i böcker.

Bokskorpion (Chelifer cancroides): ett spindeldjur i ordningen klockkrypare, ett nyttodjur som bland annat äter *boklöss*, och som därför kan återfinnas i äldre boksamlingar.

Ciselerat snitt: förgyllt och graverat *snitt*.

Codex: den bokform som under senantiken ersatte bokrullen, och som är ursprunget till den moderna boken. En codex (pl. *codices*) bestod ursprungligen av sammanfogade trätavlor, som senare ersattes med pergamentblad, och ännu senare med papper. I dag används begreppet främst om äldre handskrifter.

Dedikation: text där en bok tillägnas en nämnd person. Kan vara både tryckt och handskriven.

Defekt: avser vanligen att blad saknas i ett exemplar av en bok; kan även avse när trasiga blad orsakar text- eller bildförlust.

Donationsexlibris: märke, ofta i form av en etikett, som visar att boken skänkts eller donerats av en tidigare ägare.

Duodecimo: bok i duodecimoformat, se *Format*.

Exlibris (lat. *ex libris*, "från [NN:s] boksamling"): bokägarmärke, ofta i form av en inklustrad etikett på pärmens insida.

Faksimil (lat. *fac simile*, "gör likadan"): tryck med exakt reproduktion av en äldre bok eller handskrift.

Fals: kan beteckna vecken i ett ark eller fördjupningen i skarvarna mellan rygg och pärm.

Foliant: ursprungligen en bok i folioformat (se *Format*), men används numera ofta även för att beteckna stora böcker i allmänhet.

Format: äldre formatbeteckningar utgår från hur många gånger arken i en bok har vikts. *Folio* (2:o) innebär att arket vikts en gång, *kvarto* (4:o) två gånger, *oktavo* (8:o) tre gånger, *duodecimo* (12:o) fyra gånger. Hur stor en kvarto eller oktav är beror alltså helt på hur stort det ursprungliga arket var. Idag anges ofta formatet utifrån volymens höjd, bredd och tjocklek.

Fraktur: en variant av gotiskt typsnitt, utvecklad ur *Schwabacher*, första gången använd i Maximilian I:s bönbok från 1513. Frakturstil används något oegentligt som samlingsbegrepp för olika gotiska stilar som var vanliga i böcker på folkspråk fram till slutet av 1800-talet. I tyskspråkiga böcker var fraktur vanligt långt in på 1900-talet.

Frontespis: betecknar oftast en plansch eller kopparstick som speglar titelbladet och som blev vanliga under 1600-talet. Kan också beteckna ett graverat och utsmyckat titelblad.

Förlagsband: ett förlags serieproducerade originalband. Förlagsband började dyka upp på bokmarknaden med industrialiseringen i mitten av 1800-talet: tidigare köptes nya

böcker vanligen häftade och bands in separat. Moderna böcker är nästan undantagslöst förlagsband.

Försättsblad: blad som i en bunden bok förenar pärmarna och inlagan. Bakre pärmens försättsblad kallas ibland för eftersättsblad.

Guldpressning: metod för dekorerings av bland annat bokband (se *Guldtryck*).

Guldsnitt: snitt förgyllt med bladguld (se *Snitt*). Guldsnitt är dekorativa, men förhindrar också att damm tränger in mellan bladen.

Guldtryck: pärmdekor, utförd med stämplor som skapar en varaktig reliefbild i bokens överdrag, förgyllt med bladguld (se *Guldpressning*).

Handkolorening: i stort sett allt färgat tryck kolorerades för hand fram till början av 1800-talet, då litografen och kromoxylografen möjliggjorde färgtryck.

Handskrift: en bok eller dokument som skrivits eller kopierats för hand. Även efter tryckteknikens intåg utgjorde handskriften ett vanligt sätt att sprida text, och inte minst musik.

Inkunabel: bok tryckt före 1501. Ordet kommer av latinets *incunabula*, som betyder lindor eller vagg. En inkunabel är alltså tryckt när boktryckarkonsten låg i sin linda.

Inlaga: allt som finns inlagt mellan bokens pärmar eller omslag, det vill säga bokens alla sidor. Motsvaras före bindningen av *bokblocket*.

Interfoliering: att häfta in anteckningsblad mellan de tryckta sidorna.

Kapitäl: list av textil, oftast vävd, som fästs upptill och nertill i bokens rygg.

Kassett: skyddsfodral för böcker, ofta tillverkat speciellt för en utgåva eller en enskild volym.

Kollationering: att vid inbindningen kontrollera att de vikta arken lagts in korrekt och att sidorna hamnat i rätt ordning.

Kolofon: en avslutande text i äldre tryckta böcker med upplysningar om författare, tryckare, tryckår och ort. Bruket kommer ursprungligen från medeltida manuskript, och ersattes successivt genom introduktionen av titelblad under 1500-talet. Förekommer även i nyare, framför allt typografiskt avancerade böcker.

Konservering: en åtgärd som syftar till att bevara föremål och material genom att stoppa nedbrytningsprocesser och stärka föremålets struktur, jfr *Renovering* och *Restaurering*.

Kustod (lat. *custos*, ”väktare”, ”uppsyningsman”): ord infogat efter brödtexten på en trycksida, och som visar det första ordet på efterföljande sida. Kustoden var framför allt ett hjälpmedel för bokbindaren som underlättade *kollationeringen*, men kan också haft en funktion vid högläsning.

Kvarto: bok i kvartoformat, se *Format*.

Lumppapper: papper tillverkat av textillump och linne- och bomullsfibrer, vilket fram till 1800-talets början var den enda förekommande papperstypen i Europa. Lumppapper är betydligt slitstarkare än de flesta träfiberpapper och används idag framför allt till exklusiva bokutgåvor. Textillump ingår vanligen också i arkivbeständiga papperstyper.

Långsprötad silverfisk (*Ctenolepsima longicauda*): en större art av *silverfisk* som etablerats i Sverige de senaste decennierna och som utgör ett större hot mot äldre boksamlingar, eftersom de trivs i torrare miljöer och är glupskare än sin mindre släkting.

Löpnummer: kod som a) utgör volymens identifikationskod i en förteckning och som b) kan ange en volyms fysiska placering i bokhyllan. Kan i större samlingar kombineras med ämnesord och hyllsigna.

Lösbladssystem: när större delen av bladen i en bok lossnat från ryggen.

Marmorering: metoder för att färga papper med färgskiftningar och ådringar, ursprungligen för att efterlikna marmor. Marmorerat papper blev vanligt under 1700-talet och förekommer i boksammanhang framför allt som pärmöverdrag eller försättsblad.

Marokäng: exklusivt getskinn av hög kvalitet, ursprungligen tillverkat i Marocko. Helskinnsband i marokäng blev vanliga på 1700-talet och är ofta starkt infärgade.

Oktav: bok i oktavformat, se *Format*.

Prisuppgift: antecknades ofta i äldre böcker, med olika poster för exemplaret och inbindningen.

Proveniens: ett föremåls dokumenterade ursprungs-, bruks- och ägarhistoria.

Pärmar: skivor av trä, papp eller kartonnage som tillsammans med ryggen utgör bokens skyddande hölje.

Pärmexlibris: ägarmärke som stämpats på pärmen vid inbindningen, vanligt förekommande på blindpressade band från 1500- och 1600-talen. Ofta består pärmexlibris av ägarens initialer. Kallas ibland superexlibris.

Rara böcker: detsamma som sällsynta böcker, jfr engelskans "rare".

Recto: latin för "rätt", "rak" eller "rät" och betecknar ett blads framsida eller högersidan av ett uppslag, se *Verso*.

Renovering (lat. *renovare*, "förnya"): en åtgärd som syftar till att återställa ett föremål till nyskick, se *Konservering* och *Restaurering*.

Restaurering (lat. *restaurere*, "återställa"): en åtgärd som syftar till att återställa ett föremål i ett tidigare skick, se *Konservering* och *Renovering*.

Rygg: den del av bokens omslag där de folierade arken fästs och som förbinder pärmarna och håller samman bandet.

Schwabacher: en variant av gotisk textur, använd som typsnitt i tryck från 1400-talet och framåt, se *Fraktur*.

Silverfisk (*Lepisma saccharina*): en liten insekt som gärna äter papper och annat stärkelsehaltigt material. Den vanliga silverfisken trivs bäst i fuktiga miljöer och brukar inte förekomma i boksamlingar som förvaras korrekt.

Smutstitel: blad före titelbladet som anger titeln i förkortad form. Ursprungligen avsett att skydda titelbladet från smuts, därav namnet.

Snitt: bokblockets eller inlagans skurna kant. I äldre och exklusivare moderna böcker förekommer ofta att snitten förgyllts, färgats eller dekorerats på annat sätt.

Titelblad: blad med uppgifter om författare, titel, förlag, tryckeri, tryckort, tryckår etcetera. Kan ofta betraktas som det viktigaste bladet i en bok som säkerställer dess identitet.

Tjuvförbannelse: handskriven besvärjelse eller formel som förbannar eventuella boktjuvar, och som då och då förekommer i äldre böcker, som till exempel "Den som denna bok bortstjäl, fare han illa till Liv och Sjal".

Verso: latin för "omvänd" eller "motsatt", vilket betecknar ett blads baksida eller vänstersidan av ett uppslag, se *Recto*.

Ägaranteckning: anteckning gjord av bokens ägare för att markera sitt innehav. Består oftast av en namnteckning, men kan kombineras med uppgifter om datum för förvärvet och små deviser och sentenser.

Referenser

- Cavallo, Guglielmo, Chartier, Roger & Cochrane, Lydia G (red.), *A History of Reading in the West*, University of Massachusetts Press, Amherst 1999
- Christofferson, Mats, *Boksamlaren*, Spektra, Halmstad 1991
- Clemensson, Gustaf, *Papperets historia intill 1880*, Geber, Stockholm 1953
- Collijn, Isak, *Sveriges bibliografi intill år 1600*, Svenska litteratursällskapet, Uppsala 1927–1938
- Collijn, Isak, *Sveriges bibliografi 1600-talet: bidrag till en bibliografisk förteckning*, Svenska litteratursällskapet, Uppsala 1942–1946
- Czaika, Ottfried, "A vast and Unfamiliar Field: Swedish Hymnals and Hymn Printing in the Sixteenth Century", i Schildt, Maria, Lundberg, Mattias & Lundblad, Jonas (red.), *Celebrating Lutheran Music: Scholarly Perspectives at the Quincentenary*, Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala 2019
- Dahl, Svend, *Svend Dahls bibliotekshandbok*, Almqvist & Wiksell, Uppsala, 1924–1931
- Dahl, Svend, *Bokens historia. Andra omarbetade upplagan*, Forum, Stockholm, 1961
- Dahlquist, Matilda, *Kyrkliga inventarier och inventarieförteckningar*, Göteborgs stifts skriftserie 2010:1, Göteborg 2010
- Eisenstein, Elizabeth L., *The Printing Revolution in Early Modern Europe*, Cambridge University Press, Cambridge 2012
- Fjæstad, Monika (red.), *Tidens tand: förebyggande konservering: magasinshandboken*, 1. uppl., Riksantikvarieämbetet, Stockholm 1999
- Gustafsson, Ola, *I Brävalla bokskog: bibliofila exkursioner*, Opulens förlag, [Norrköping] 2018
- Haebler, Konrad, *Rollen-und Plattenstempel des 16. Jahrhunderts unter Mitwirkung von Ilse Schunke verzeichnet.*, Leipzig 1928–1929
- Hedberg, Arvid, *Bokbindare, bokförare i Sverige 1500–1630: anteckningar*, Centraltr., Stockholm 1914
- Hedberg, Arvid, *Stockholms bokbindare 1460–1880: anteckningar*, Stockholm 1949–1960
- Jacobsson, Jacob, *Mässans budskap: en studie i de fasta sångpartierna i svenska mässan under reformationstiden*, Lund 1958

- Lundblad, Kristina, *Pansarband och sprängda snitt: nedslag i bokbandets form och funktion: utställning Universitetsbiblioteket i Lund 2019–2020*, Universitetsbiblioteket, Lunds universitet, Lund 2019
- Lyons, Martyn, *Books: a Living History*, Thames & Hudson, London, 2011
- Nilsen, Lisa (red.), *Handbok för beställning och utförande av konservering av kyrkliga kulturminnen*, Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 2010
- Nilsen, Lisa (red.), *Handbok i katastrofberedskap och restvärdesräddning (RVR): för konst- och kulturhistoriska samlingar, byggnader och miljöer*, Version 1.4, Riksantikvarieämbetet, 2016
- Nordstrand, Charlotta Hanner, Berggrén, Gunnel, Hansson, Joakim & Stenback, Fanny, *Kyrkans föremål: beskrivande lexikon*, Reviderad andra upplaga, Göteborgs universitet, Göteborg 2015
- Palm, Magnus, Lose, Georg & Ryö, Sigbjörn (red.), *ABC för boksamlare*, Svenska Antikvariatföreningen, Stockholm 1997
- Persson, Ove (red.), *Grafisk uppslagsbok*, 2., rev. uppl., Sv.litteratur (distr.), Stockholm 1956
- Riksantikvarieämbetet, ”Vårda-väl-blad”
[www.raa.se/hitta-information/publikationer/varda-val-blad]
- Rudin, Bo, *Papperets historia: studier i ett gammalt hantverk*, Rudin, Vällingby 1987
- Stenback, Fanny, *Kyrkliga boksamlingar: en inventering av Strängnäs domkyrkobibliotek med inriktning på status och bevarande*, Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet, Göteborg 2014
- Stenback, Fanny, ”Kyrkornas böcker. En inventering av böcker i Skara stift 2014–2015”, Scriptum (kan rekvireras från Skara stift)
- Stenback, Fanny, ”Kyrkornas böcker. Bokinventering i Strängnäs stift 2016–2017”, Scriptum (kan rekvireras från Strängnäs stift)
- Strindevall, Sara, *Tingens ordning: Riktlinjer och råd för kyrkans inventarieförteckning*, Skara stift 2011
- Svalin Gunnarsson, Elisabeth (red.), *Att vårda en kyrka*, Verbum, Stockholm, 2004
- Walde, Otto, ”Om bokanteckningar som källor och behovet af provenienskatologer. Några exempel och önskemål”, *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* 1918

På kyrkvindar och i tornrum förvaras hyllmeter efter hyllmeter med böcker som samlats sedan århundraden: biblar och missalen, psalm- och koralböcker, katekeser och uppbyggelseskrifter, men också förordningar och kungörelser, medicinska handböcker och skrifter om historia, geografi, ekonomi och lantbrukshushållning.

Böckerna vittnar om kyrkornas roll som kunskapsbanker i lokalsamhället och utgör ett viktigt, men sorgligt bortglömt kulturarv. I denna handledning, som har sin upprinnelse i de kyrkoantikvariska bokinventeringar som gjorts i Skara, Strängnäs och Linköpings stift 2014–2019, ges råd om hur det kulturhistoriska värdet av kyrkornas böcker ska bedömas, och om hur samlingarna kan ordnas för att underlätta hanteringen, och för att göra kyrkornas bokliga kulturarv mer tillgängligt för forskning och allmänhet. Handledningen ger också enklare råd om förvaring och bevarande, samt om hur församlingarna bör tänka kring gallring när det behovet uppstår. Handledningen rymmer även kortfattade noteringar om vilka böcker som man kan förvänta sig att stöta på i kyrkorna, varför de har hamnat där och vad de en gång använts till.

Böckernas ordning vänder sig i första hand till anställda, frivilliga och förtroendevalda inom Svenska kyrkans församlingar, men de allmänna råden om bokhantering och riktlinjerna för bedömning av det kulturhistoriska värdet kan också komma till nytta för hembygdsföreningar, mindre folkbibliotek och andra institutioner som hanterar äldre boksamlingar i sin verksamhet.

Boken utges av Linköpings stifts kyrkoberskrivningskommitté.